

בין הפרט לקהילה: דפוסי מגורים של אוכלוסייה חרדית בירושלים

שלומית פלינט

flint.sh@gmail.com

תקציר

מאמר זה בוחן את דרכי ההתארגנות של אוכלוסייה במרחב. באוכלוסייה החרדית, המורכבת ממגוון זרמים ופלגים, מתגלה הזהות הקהילתית כרכיב מרכזי בארגון הפנימי של שכונות המגורים המסוגרות. העדפות המגורים המוצהרות של האדם החרדי, המבקש לחיות בקרב "דומים" – בני הזרם החרדי שאליו הוא משתייך – מניעות תהליכים של התקבצות ויוצרות דפוסי שונים של היבדלות. המנגנונים המניעים את הארגון המרחבי נבחנו כאן בשני מקרים: ברמת-שלמה, שהיא שכונה חדשה-יחסית בחלק החיצוני, העוטף, של ירושלים, בה ארגון הפרטים נערך על ידי ראשי הקהילה; ובסנהדריה, שכונה ותיקה ומבוקשת בעיר הפנימית של ירושלים, בה הפרטים חופשים יחסית ומונחים על ידי 'רוח הקהילה'. דרכי הארגון השונות מאפשרות לעצב את בחירת מקום המגורים של משק הבית בתבניות מרחביות משתנות. במקרה הראשון מושגת היבדלות חדה של בני הזרמים החרדיים השונים – כל זרם בתת-השכונה המיועדת לו. במקרה השני מתקבל דפוס מרחבי מעורב לכאורה. מבט מעמיק מגלה כי הוא מתנהל על פי 'קוד-מרחב' עקבי, המאפשר לפרטים לחוש שייכות לקהילה גם במרחב מעורב-יחסית ומעלה את רמת הוודאות והשליטה שלהם בכל הקשור לזהות הסביבה בה הם חיים. הבנת תהליכי הסגרציה המתוארים במאמר זה משמשת בסיס לניסוח תהליך תכנון המביא בחשבון מאפייני ארגון מרחבי של קבוצות אוכלוסייה בערים חדשות, בערים מתחדשות ובמרכזי ערים ותיקות.

מילות מפתח: חרדים, ארגון מרחבי, שכונות מגורים, היבדלות, סגרציה, זרמים חרדיים, ירושלים, רמת-שלמה, סנהדריה.

Between the Individual and the Community: Residential Patterns of the Ultra-Orthodox (Haredi) Population in Jerusalem

Shlomit Flint

flint.sh@gmail.com

Abstract

This article examines how different levels of organization reflected in the spatial organization of different population groups. The Haredi population composed of a variety of sects and sub sects, revealed the communal identity as a central component in the internal organization of Haredi enclaves. Residential preferences of the Individual Haredi, seeking to live among "friends" – among the sub sects to whom he belongs – generating processes of gathering and segregation patterns. Mechanisms that drive the spatial organization are examined in two cases in Jerusalem: In Ramat-Shlomo, a relatively new peripheral neighborhood, which was planned, built and populated with the intense involvement of the state and by communities' leaders, and in Sanhedria an old, yet attractive inner-city neighborhood that developed in a gradual manner over a long period. The different nature of organization provides a dynamic insight into the residential choice of households in a various spatial patterns. The understanding of segregation processes within haredi population can serve in the planning of new haredi towns as well as haredi neighborhoods in existing cities and towns.

מבוא

האדם החרדי מחויב לערכים רוחניים ולקודים התנהגותיים המשפיעים על כל אורחות-חיי. הצורך לגור בסביבה חרדית נבדלת, הרחק מצורות-חיים זרות המשקפות העדפות וערכים שונים, הוא פועל-יוצא מכללי ההתנהגות המצופים מן הפרט המשתייך לקהילה חרדית. למרות ההבדלים בגודלם, בהתפתחותם ובארגונם הפנימי, מהווים גטאות חרדיים חלק מן המרקם העירוני בערים שונות בעולם, ומתאפיינים בטריטוריה מובחנת ובנוכחות בולטת של הקהילה במרחב הציבורי (Valins, 2003).

מעבר לנטייתם המסורתית של החרדים להתגורר במובלעות נבדלות, סגורות מהאוכלוסייה הכללית, קיימת בקרבם מודעות גבוהה להבחנה בין קהילות מצומצמות של זרמים ותת-זרמים חרדיים, המייצגים פרשנויות שונות לערכים ולכללי ההתנהגות המקובלים. היחסים בין הזרמים החרדיים באים לידי ביטוי בהעדפות המגורים של קבוצות חרדיות שונות (Zelkin, 2006; Valins, 2003; Berman, 2000; Shilhav, 1993). היחסים בין הזרמים החרדיים והזהות המוחלטת של הפרט עם קהילתו דוחפים את מרבית החרדים למגורים בין דומים יותר, בקרב בני אותו זרם או לצד זרמים קרובים (Waterman and Kosmin, 1986, 1987). המגורים בין דומים באזורים עירוניים מובחנים, מאפשרים ליצור דומיננטיות חברתית שיתרונה לא רק בנוחות של קבלת שירותים קהילתיים ומסחריים, אלא גם ביצירת תנאי חברות (סוציאליזציה) אקסקלוסיביים המגוננים על הדור הצעיר מפני השפעות חיצוניות. מבחינת ההנהגה, ריכוז הקהילה בטריטוריה מוגדרת מאפשר לעצב את חיי הקבוצה ולפקח גם על היבטים אינטימיים של חיי הפרט כדי למנוע סטייה מהנורמות המקובלות (שלהב ופרידמן, 1985). התוצאה המרחבית היא טריטוריה חרדית המשקפת את היחסים בין הזרמים השונים, כפי שקורה בשכונות החרדיות בירושלים.

כיום מתגוררת האוכלוסייה החרדית במובלעות-מגורים נבדלות משכונות ירושלים האחרות, היהודיות והלא-יהודיות. מאחר ומרבית בני הזרמים החרדיים בירושלים דומים ביכולותיהם הכלכליות המוגבלות, מפתיע לגלות שמחירי הדירות באזורי המגורים החרדיים גבוהים יחסית למחירי הדירות באזורים חילוניים (דהן, 1998, 1999; Blumen, 2007; Berman, 2000). תופעה זו מעידה על החשיבות הרבה שהאוכלוסייה החרדית מייחסת למקום המגורים, מאפשרת לצמצם את הנגיעה בהיבט הכלכלי של הנושא ולהתמקד בזהות הפרט וביחסים בין הזרמים כיוצרים היבדלות של מגורים בשכונות.

במטרה לבחון את מערכות היחסים בין זרמי האוכלוסייה החרדיים ואת השפעת עולם הערכים ואורח החיים החרדי על ארגון המרחב, מחקר זה מתמקד במנגנונים המאפשרים לפרטים בקהילה החרדית לגור ליד "דומים יותר" – בקרב הזרם החרדי הספציפי. מחקר זה משווה בין שתי שכונות חרדיות: רמת-שלמה, שהיא שכונת-לוויין שהוקמה עבור האוכלוסייה החרדית באמצע שנות ה-90 בהתאם להחלטות הממשלה ואוכלסה באורח מאורגן ומתואם באמצעות עמותות; וסנהדרייה,

שהיא שכונה חרדית מבוקשת בעיר הפנימית, אשר אוכלסה במשך עשרות שנים בתהליך אורגני של החלטות יחידים ועיצובה הושפע ממיקומה המרכזי.

נסיבות הקמתן השונות של השכונות הנחקרות, מיקומן ודרכי אכלוסן, יצרו דפוסי-מגורים שונים המאפשרים לעמוד על יחסי הגומלין בין קבוצות האוכלוסייה החרדיות, שכל אחת מהן מעוניינת להגן על זהותה ולשמר אותה (שלמה ופרידמן, 1985). השוואת השכונות הנחקרות, המייצגות נסיבות ארגוניות-קהילתיות שונות, מאפשרת להתחקות אחר תפקידם של קודים חברתיים בסביבה עירונית מגוונת ולבחון את העדפות הפרט מול צורכי הקהילה. המחקר מעמיק בחקר ההיבט המרחבי של ריבוי הזהויות בקהילות החרדיות ועומד על מערכות היחסים שבין הפרט לקהילה תחת יוזמות ומעגלי-התפתחות שונים.

העדפות המגורים של הפרט במעגלי ההתפתחות העירונית

בידוד הגורמים הלא-כלכליים בהעדפות הפרט

מחקרים העוסקים בהעדפות המגורים בסביבה העירונית מראים כי תבניות-מגורים הן תוצר של בחירות של פרטים והגירה של משקי-בית. (Ihlanfeldt and Scafidi, 2004; Wahlstrom, 2005). הפרטים מזהים עצמם כדומים או שונים מאחרים, ובחרים את מקום-מגוריהם בהתאם ליחסים בין הקבוצות שאליו הם ושכניהם משתייכים (Dougherty & Huyser, 2008; Schelling, 1971; Semyonov & Terry, 1981). הספרות הגיאוגרפית מרחיבה על תהליכים ומנגנונים היוצרים סגרגציה, הן כהתקבצות רצונית של קבוצות-מיעוט המעוניינות לשמר תרבות, שפה ומנהגים (Boal, 1996, 2008;; Kosmin and Levy, 1981; Larmore, 1990; Macedo, 1995; Rawls, 1993; Wahlstrom, 2005) והן כחלק מתהליכים של הדרה מרחבית, באמצעותם נדחקות אוכלוסיות לא רצויות אל מחוץ למרחב של אוכלוסיית הרוב (Boal, 1978; Kosmin and de Lange, 1980; Lee, 1977; Mesinger and Lamme, 1985).

מחקרים בתחום הדינמיקה של מגורים עירוניים מסבירים את העדפות המגורים של הפרט תוך הדגשת חשיבותו של המעמד הכלכלי (Fossett and Waren, 2005; Kasarda, 1972, 1978; Speare, 1974) או תוך שילוב של היבטים כלכליים ושאינם-כלכליים ביצירת דפוסי ההיבדלות השכונתיים (Borjas, 1998; Clark and Withers, 1999; Gottdiener, 1997). גורמים שאינם כלכליים, דוגמת יחסים אתניים, מאפייני סגנון-חיים או שלבים במעגל החיים, נוטים להתערב למעשה בגורמים הכלכליים, מה שמקשה על חוקרים לחדד את משמעותם של היחסים החברתיים בנפרד מן היכולת הכלכלית בעיצוב דפוסי-מגורים עירוניים (Johnston, Poulsen, and Forrest, 2007).

מאמר זה בוחן את החברה החרדית בירושלים, בשכונות בהן מרבית הדיירים דומים זה לזה ביכולותיהם הכלכליות המוגבלות. מאפיין זה, שנוצר כתוצאה מהשתתפותם המוגבלת של בני הזרמים החרדיים השונים בשוק העבודה ומגודלו של משק הבית הממוצע (Berman, 2000);

(Blumen, 2007; דהן, 1998, 1999), מאפשר לצמצם את פוטנציאל ההשפעה של הגורמים הכלכליים על הארגון המרחבי. החלשת הממד הכלכלי במחקר מזמנת אפשרות לבדוד את הגורמים הלא-כלכליים, להתמקד בסוגיות של זהות ובהשפעתן של רמות הארגון בהסדרת ההיבדלות במגורים בשכונות הנחקרות.

ארגון מרחבי בעיר החיצונית והפנימית

למרות ההבדלים בין אוכלוסיות העיר הפנימית של ירושלים, יש להן דפוס התפתחות משותף, בשונה מדפוס ההתפתחות של אוכלוסיות העיר החיצונית, אשר נובע ממגבלות מרחביות-היסטוריות שחלו על העיר הפנימית ומקצב האכלוס המהיר-יחסית של העיר החיצונית (Christensen & Hogen-Esch, 2006; Knox & Pinch, 2000; Telles, 1995; Iceland, 2003). רוב הערים החדשות והיישובים הפרבריים הם תוצאה של תכנון מרכזי והליך פיתוח מהיר (Mobius & Rosenblat, 2002). מדיניות הממשלה, דגמי הבעלות בקרקע והחלטות של יזמים, יוצרים תבניות-מגורים אחידות כמעט, שבתוכן מתממשות העדפות של פרטים וקהילות. בשונה מכך התפתחו מרקמי המגורים בעיר הפנימית בירושלים מלכתחילה באמצעות יזמות של פרטים, בקצב איטי ובתנאים היוצרים מגוון רב יותר. כך, בשעה שהיישובים הפרבריים מאכלסים קבוצות הומוגניות למדי, המרכזים העירוניים הם הטרוגניים ומעורבים יותר ומאכלסים מגוון גדול יותר של קבוצות.

במאמר זה ייבחנו שני דגמי-מגורים שונים שהתפתחו בשכונות חרדיות ירושלמיות המאוכלסות במגוון זרמים חרדיים. האחד הוא הדגם הקהילתי המאורגן, המאפיין מרחב עירוני שמנהיגי העדות קובעים את כללי אכלוסו והתנהלותו. זהו המקרה של שכונת רמת-שלמה, שנבנתה מלכתחילה כשכונה חרדית ואוכלסה בפרק זמן קצר-יחסית בשנים 1995-1997. המקרה השני הוא הדגם הקהילתי החופשי, המתהווה כשאכלוס שכונת המגורים ואופן ההתנהלות בה אינם מוכתבים על ידי סדר מוצהר וקבוע מראש, אלא מתרחשים מעצמם כתוצאה מאוסף החלטות המיקום של הפרטים הרוכשים או שוכרים דירה בשוק החופשי. במקרה זה הפרטים מציינים לחוקים בלתי-מפורשים ולציוויים חברתיים-מרחביים המכתיבים את מידת הקרבה בין דומים לשונים. הארגון המרחבי הכולל מצטבר מתוך אוסף ההחלטות הפרטניות, מעצב בתורו את תודעתם של הפרטים וחוזר חלילה. שני הדגמים הנבחנו ממחישים כי יכולתם של פרטים ליישם את העדפות המגורים שלהם, מושפעת מרמת הארגון של הקהילה אליה הם משתייכים וממאפייני המרחב העירוני בו הקהילה מתגוררת.

מתודולוגיה

היעדר נתונים על פריסת משקי-בית ברמת הזרם, אילץ אותנו לבסס את המחקר על סקרי-שטח עצמאיים שנערכו ב-2008. נתונים שנאספו בסקרי השטח, אפשרו לנו להתחקות אחר ההשתייכות לזרם החרדי הספציפי של הדיירים. לגבי רמת-שלמה עלה בידינו לשחזר את הדינמיקה העירונית משנת 1995 ועד ימינו, ובסנהדריה – מאז 1966 או משנת הקמת הדירה ועד כה. שישה סוקרים חרדיים בעלי היכרות מוקדמת עם תת-הזרמים באוכלוסייה החרדית, עברו מדלת לדלת והציגו את

אותן שאלות באותו אופן. למרות חששות מוקדמים מאי-שיתוף-פעולה, עלה אחוז המשתתפים בשתי השכונות על 97%.

בסך הכול סנהדרייה מכילה 869 דירות-מגורים ב-115 בניינים, 17 מהם מאוכלסים על ידי מוסדות. ביתר מבני המגורים פועלים 67 מוסדות נוספים, ו-40 משלבים שימושים מעורבים (דוגמת גן-ילדים ומגורים). רמת-שלמה מכילה 2259 דירות ב-263 בניינים וכן 180 מוסדות – 63 מהם בבניינים עצמאיים ו-117 משולבים בבנייני-מגורים (דוגמת משפחתון בדירת-מגורים). בסקר התברר כי מרבית הדיירים הם גם בעלי הדירות שבהן הם גרים (96% ברמת-שלמה, ו-68% בסנהדרייה). נתוני הסקר חוברו לתצלומי-אוויר ולבסיס-מידע גיאוגרפי מעודכן לשנת 2004, המכיל נתוני מגורים, תשתיות, טופוגרפיה, כבישים ובעלויות קרקע, שסופק ע"י עיריית ירושלים. שילוב הנתונים מאפשר להעריך תהליכי היבדלות מרחבית ברזולוציה של דירה בודדת, בניין וכלל השכונה, תוך התייחסות לזהות הדיירים ותחלופתם בדירות המגורים.

בנוסף לסקר השטח נערכו ראיונות עם אנשי-מפתח מתחומים שונים. רבנים ומנהיגי קהילות ברמת-שלמה ובסנהדרייה נענו לבקשתנו והתראיינו בנוגע לחיי היום-יום של הקהילה. כמו כן רואיינו מתכננים ויזמים ברמה השכונתית והעירונית, מהם למדנו על תהליכי התכנון, הפיתוח והאכלוס של רמת-שלמה ועל דינמיקה של המגורים בסנהדרייה. מידע על שוקי המגורים בשכונות התקבל ממשרדי-תיווך שונים ובעזרתו אופיינו שוקי המגורים בשכונות.

מסד נתוני זמן-מרחב שהתקבל מהסקר, נבחן מול הראיונות ואפשר להעריך את תבניות המגורים ברמת הפירוט של דירה בודדת, בניין-מגורים וכלל השכונה. המודעות הרבה המיוחסת לזהות השכנים אפשרה לדיירי השכונה לזכור את קודמיהם ואת שכניהם הקודמים, שנים לאחור. שיתוף הפעולה הרב מצד אוכלוסיית השכונות אפשר לנו לשייך את הנתונים שנאספו לתצפיות ולמידע המרחבי שברשותנו, לשלב בין העמדות המוצהרות לבין אלו הנגלות ולקבל תמונה מקיפה של תהליכי היבדלות פנימיים.

חשיבות המרחב להתנהלות החברה חרדית: 'טריטוריאליזציה של קדושה'

שליטה ופיקוח מרחבי בחברה החרדית בירושלים

האוכלוסייה החרדית מגדירה עצמה באמצעות מחויבותה להלכה, למכלול הדינים והמצוות המנחים והמובילים את התרבות היהודית, כמו גם לאספקטים דתיים רבים של חיי היום-יום (Shilhav, 1993). שילוב כוחות מאגדים אשר מניעים את בני הקהילה החרדית לקיים אינטראקציה מרחבית עם 'דומים', יחד עם כוחות מבדלים המבטאים חשש לחשוף את הזהות הקהילתית להשפעות חיצוניות (פרידמן, 1991; Valins, 2003), הביאו להתקבצות האוכלוסייה החרדית במובלעות נפרדות בארץ ובעולם.

למרות שהמובלעות החרדיות נראות הומוגניות כלפי חוץ, הן מאוכלסות במגוון זרמים ותת-זרמים ובפגלים חרדיים הנבדלים זה מזה במונחים של שפה ולבוש, בגישתם לעבודה אל מול לימוד-תורה ובהעדפות המגורים של בני הקהילה. לרוב אדם נולד, מתבגר ונישא בקהילה שאליה הוא שייך ושעם מנהיגיה ומוסדותיה הוא מזוהה. מעמד האדם בקהילתו נובע מערכי הקהילה ומשפיע על כלל

תחומי החיים, החל מפרנסה ונישואין ועד רמת התמיכה הכלכלית שהוא מקבל מן הקהילה (סיון וקפלן, 2003).

אופיו המיוחד של אורח החיים החרדי בישראל, הנמנע משילוב בין למדנות לפרנסה, בין תורה ל"דרך ארץ", נחשב גורם ישיר לשיעור העוני הגבוה של משקי הבית החרדיים (לופו, 2004). רמה כלכלית דומה ונמוכה, המאפיינת את מרבית האוכלוסייה החרדית בישראל על זרמיה השונים, אינה מייצגת את כוחה הכלכלי של החברה החרדית בכללותה: קהילות חרדיות רבות מחזיקות מערכים של קרנות וקופות ייעודיות הנתמכות בכספי המדינה ובתרומות וממנות מערכת-שירותים רחבת-היקף העונה על צרכי הפרט והמשפחה בתחום החינוך, הנישואין והרווחה (חושן, 2001; Blumen, 2007). התמיכה הכלכלית הרצופה, שהקהילה מעניקה לחבריה, מדגישה את תלותו של הפרט בקהילתו ואת הקשר ההדוק, המתקיים בין הפרטים למנהיגיהם (שלמה ופרידמן, 1985). ביטוי מרחבי לקשר הדוק זה ניתן בהיענות הפרטים לנטייתם רבת הדורות של ראשי הקהילות לבדוד את קהילותיהם מהשפעות זרות וליצור התקבצות מרחבית המאפשרת שליטה ופיקוח על הקהילה (Zelkin, 2006). הבידוד המרחבי-חברתי של הקהילה החרדית מאפיין קהילות חרדיות ברחבי העולם כולו, לרבות ירושלים.

האוכלוסייה החרדית מייחסת חשיבות רבה לעצם המגורים בירושלים. עם הקמתה של ישראל וסיום המנדט הבריטי ב-1948, חולקה ירושלים לחלק מזרחי-ירדני הכולל את העיר העתיקה, ולחלק מערבי-ישראלי בו התגוררה בעיקר אוכלוסייה יהודית, כללית וחרדית. השכונות החרדיות שהוקמו בתקופה זו, דוגמת קריית-צאנז, קריית-בעלז ועזרת-תורה, התאפיינו בסגרגציה (היבדלות מרחבית) ברמה של תת-זרמים המאפיינת אותן גם כיום ועושה אותן למבוקשות ואיכותיות מנקודת המבט החרדית. לאחר מלחמת 1967 וכיבוש חלקה המזרחי של העיר בידי ישראל, גדלה ירושלים המערבית פי שלושה כתוצאה מיוזמות ממשלתיות (ברזקי, 1980). הניסיון להעתיק את דפוס המגורים המצליח שנהג בשכונות מרכז העיר, הביא להקמת ערים ושכונות סגרגטיביות לזרמים החרדיים גם בשולי העיר. בעשורים האחרונים ניכרת הגירה מתמדת של תושבים חרדים מאזורי המגורים המסורתיים אל מובלעות חרדיות המשתרעות מן העיר הפנימית לכיוון צפון (חושן, 2001; חסון, 2004). שכונות אלו מתאפיינות באוכלוסייה חרדית הטרוגנית, המורכבת ממגוון הזרמים ותת-הזרמים המתגוררים גם בעיר הפנימית.

האוכלוסייה החרדית ברמת-שלמה ובסנהדריה

שתי השכונות הנבחרות, רמת-שלמה וסנהדריה, מאוכלסות אף הן בבני מגוון הזרמים החרדיים האופייניים לירושלים. היחסים בין קבוצות חרדיות אלו נגזרים ממערכת הערכים התקפה בעולם החרדי בכללו וממרכיבי סגנון החיים של תת הזרמים. בסנהדריה גרים ליטאים, חסידים, ספרדים וליטאים "חוצניקים" (שאינם ישראלים במקור), בעוד שברמת-שלמה גרים בנוסף גם "שומרי החומות", חסיד חב"ד וספרדים-ליטאים. בשתי השכונות חי גם מיעוט של דתיים-לאומיים, שאינם משתייכים לציבור החרדי, ובסנהדריה מתגוררות גם משפחות חילוניות ספורות. נדגיש כי הגדרת הזרמים באופן זה משקפת את הגדרתם בתוך החברה החרדית. נציין כי אין בכוונתנו להצביע על הבחנות תיאולוגיות בין הזרמים החרדיים, אלא להתמקד במאפייניהם החברתיים והמרחביים

וביחסים ביניהם. היחסים בין הקבוצות והזרמים יתבררו כבעלי משמעות ביצירת העדפות המגורים של הפרטים המשתייכים אליהם (Waterman and Kosmin, 1986, 1987; Valins, 2003). בקרב החרדים מקובלת ההכרה בהבדלים שבין תת הזרמים ובמרכיבי סגנון החיים הייחודיים להם (Shilhav, 1993; לוי, 1988). זיקתן הבסיסית של הקבוצות נקבעת בהתאם לשייכותם האתנית לאחד משלושה זרמים עיקריים: ליטאים, חסידים וספרדים, כפי שיתואר להלן. להלן נעמוד על אפיון של הקבוצות העיקריות המאכלסות את השכונות הנבנות ועל עיקרי היחסים ביניהן.

הזרם הליטאי

תחת המטרייה הרחבה של הזרם הליטאי, נהוג להבחין בין ליטאים 'חוצניקים' לליטאים ישראלים. הליטאים מובחנים לפי שיוכם הרבני והישיבתי בתוך הזרם הליטאי. חרף הבחנות אלו נציין כי ההשתייכות הראשונית והבולטת של בני כל הזרם היא לאידיאה הליטאית, המגדירה את זהותו האישית של הפרט על כל רבדיה, לרבות העדפות המגורים שלו (אטקס וטיקוצינסקי, 2004).

ליטאים ישראלים

הזרם הליטאי מייצג יהדות חרדית אליטיסטית השואפת להמשיל את השכל על הרגש בחיי הפרט (אטקס, 1982, 2002). הדרך האמונית של הליטאים רואה בלימודי הקודש ערך תרבותי מרכזי ויוצרת 'חברת לומדים' – תופעה ישראלית ייחודית לפיה הגברים הליטאים לומדים עד גיל מאוחר ועד החלת הפטור הצבאי מטעמי גיל (גונן, 2005). בני הזרם הליטאי מתרכזים סביב הישיבה – המוסד הלימודי התורני הגבוה – לובשים חליפות שחורות קצרות ודוברים עברית (זלקין, 2008; Tikochinski, 2004). ברמת-שלמה הליטאים הם רוב בולט המתרכז בחלקים הצפוניים של השכונה, ואילו בסנהדרייה הליטאים פזורים על פני השכונה כולה.

ליטאים 'חוצניקים'

הזרם הליטאי כולל ליטאים 'חוצניקים', בעיקר מארצות הברית וממערב-אירופה. ברמת-שלמה רכשו מספר זעום של משפחות כאלו דירות עם הקמתה, והן מרוכזות כמיעוט זעום בשוליה המערביים של השכונה. בסנהדרייה מדובר בעיקר בליטאים 'חוצניקים' הבאים ארצה לשנים ספורות למטרת לימודים במוסדות מקומיים. ה'חוצניקים' נכנסו לסנהדרייה באמצע שנות ה-80, בעיקר בשכירות, וכיום הם החלק השני בגודלו בשכונה זו. למרות שדרכם האמונית דומה לזו של המקומיים, הליטאים ה'חוצניקים' דוברים בשפות הניכר ומשמרים את תרבותם במנותק משכניהם (גונן, 2005).

הזרם החסידי

החסידים

בני החסידויות השונות מדגישים 'עבודה שבלב' ומלבים רגש דתי ודבקות מתוך יראת-שמים. חייהם של החסידים מתרכזים סביב חצר האדמו"ר, הממלא תפקיד רוחני כמקשר בין האדם לאלוהיו וכן גורם מנהיגותי מרכזי בחיי היום-יום של קהילתו (פייקאז', 1990, א, 1994; גרין, 2001). החסידים מתחתנים בדרך כלל עם בני אותה חצר חסידית ובה הם מנהלים את מרבית קשריהם החברתיים

(מרקוס, 1987; פייקאז', 1990 ב'; גרין, 2001). ברמת-שלמה מכונים החסידים בחלקה הצפון-מערבי של השכונה. בסנהדרייה הם הרוב הדומיננטי. הם שומרים על אחיזתם בגבעת-פאג'יי ("שיכון בתי-פאג'יי"), ממנה צמחה השכונה בשנות ה-20 של המאה הקודמת, והם פזורים גם בחלקי השכונה האחרים.

חב"ד

נהוג להבחין בין החצרות החסידיות לבין חסידות חב"ד. קהילת חב"ד היא זרם נלווה לחסידות. הגותה יונקת מן הקבלה והיא מתאפיינת בפתיחות כלפי העולם והמודרנה (אליאור, 1986, 1984). פתיחותה זו הביאה לריחוקה של חב"ד מקרב קבוצות חרדיות אחרות – מרכיב משמעותי במידור העצמי של זרם זה. הגישה המיסיונרית של חב"ד מתבטאת בהרכב אוכלוסיית הזרם: מעל 30% מתבריה לא נולדו בקהילה אלא הצטרפו אליה במהלך חייהם (שנור, ריאיון 2008, אליאור, 1984, 1986).

'שומרי החומות'

רמת-שלמה מאכלסת סוג חסידות נוסף: 'שומרי החומות', המקיימים אורח-חיים חרדי מחמיר. חברי הקהילה ידועים בהתנגדותם העקבית והמוחלטת למפעל הציוני ולהקמתה של מדינת ישראל עוד בטרם בוא המשיח (פרידלנדר, ריאיון 2009). אמונתם מייחסת תפקיד מרכזי למוסדות הקהילה. בני הקהילה שומרים על בידול המתבטא בשפה, בלבוש ובדפוסי המגורים (ליבס, 1982; ארליך, ריאיון 2006). 'שומרי החומות' מאשימים את בני הפלגים החרדיים האחרים בהשלמה עם קיומה של מדינת ישראל, בעוד שהם אינם מכירים בסמכותה ובמוסדותיה (אלבז, ריאיון 2006).

הזרם הספרדי

ההגדרה הרווחת למונח 'ספרדים' מתייחסת לקשת דתית רחבה, החל מאוכלוסייה הנתפסת 'מסורתית' ועד לספרדים חרדים. 'הספרדים' הם צאצאי יהודים שהיגרו ממדינות-ערב, כמו גם צאצאיהם של אנוסי ספרד מן המאה ה-15. במחקרנו, ההגדרה כוללת רק ספרדים חרדים. ספרדים מסורתיים נכללים בקבוצת הדתיים הלאומיים. הזרם הספרדי החרדי נחלק לספרדים מחד גיסא ולספרדים-ליטאים מאידך גיסא, שמספרם גדל בעשורים האחרונים. עקב השואה התרוקנו הישיבות הליטאיות באירופה מבני-תורה אשכנזים. הצורך למלא את השורות הביא למשיכתם של אברכים מזרחים לישיבות ולחינוכם לאור המסורת המזרח-אירופית (לופר, 2000). ספרדים אלה שינו את אורחות-חייהם, לימודיהם ומנהגיהם התורניים ואימצו סגנון-חיים מזרח-אירופי חרדי, שונה מהותית מן המקובל בארצות האסלאם (הורוביץ, 2000; ליאון, 2006).

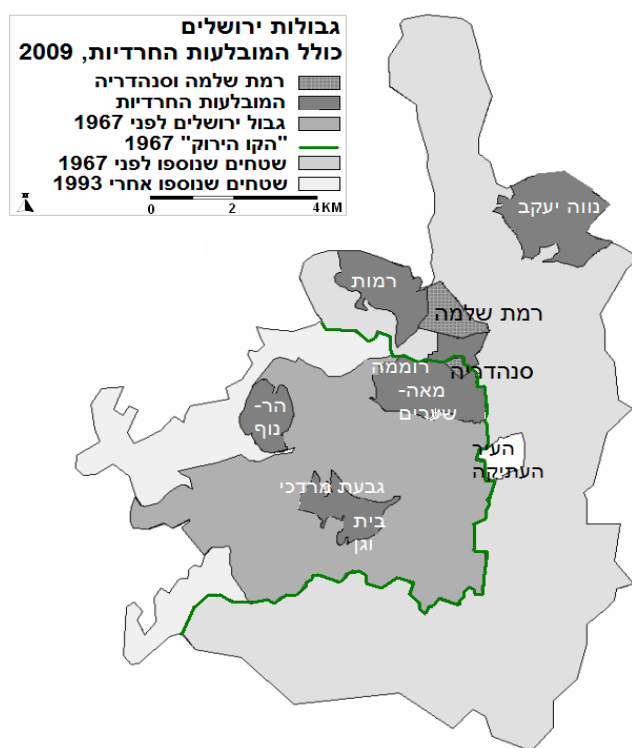
הספרדים מתרכזים בסנהדרייה לאורך ציר 'שאל המלך' ויוצאים בהדרגה מחלקי השכונה האחרים. במאמץ להעלות את רמת-חייהן עברו משפחות ספרדיות רבות מסנהדרייה לרמת-שלמה ויושבו באזורים המרכזיים של השכונה. ברם, בשנים האחרונות החלו הספרדים מתמעטים ברמת-שלמה ומוחלפים על ידי ספרדים-ליטאים. הספרדים-ליטאים אינם חיים באזור הליטאי של רמת-שלמה, אלא באזור ה'ספרדי', שם הם מתגוררים בנפרד מן הספרדים האחרים. מערכת היחסים הפנים-ספרדית משפיעה על הקהילה כולה, כפי שנראה בהמשך.

רמת-שלמה מול סנהדרייה

רמת-שלמה וסנהדרייה נמצאות במרחב החרדי של צפון-ירושלים (איור 1). בעוד שסנהדרייה התפתחה ואוכלסה במשך שנים רבות בתהליך של החלטות יחידים, אוכלסה רמת-שלמה באמצע שנות ה-90 בבת-אחת במשפחות צעירות, מרביתן משפרי-דיוור ממרכז העיר ובפרט מסנהדרייה (אלבו, ריאיון 2007).

רמת-שלמה, השכונה הראשונה בישראל שתוכננה עבור הציבור החרדי, נבנתה ואוכלסה באמצע שנות ה-90 על קרקעות שהופקעו מן הכפר הערבי שועפט שבצפון-ירושלים (אלבו, ריאיון 2006). מתוך מודעות לחשיבות אופיו החברתי של המקום בעיני הציבור החרדי, שווקה השכונה על ידי שבע עמותות משכנות מזרמים חרדיים שונים, המייצגות את הזרמים החרדיים המתגוררים בירושלים לפי חלוקה פוליטית (אלבו, ריאיון 2005). השכונה תוכננה עבור משפחות חרדיות צעירות, כאשר גודלו הממוצע של משק-בית הוא תשע נפשות, מן הגבוהים בארץ (הרשקוביץ ואחרים, 2001).

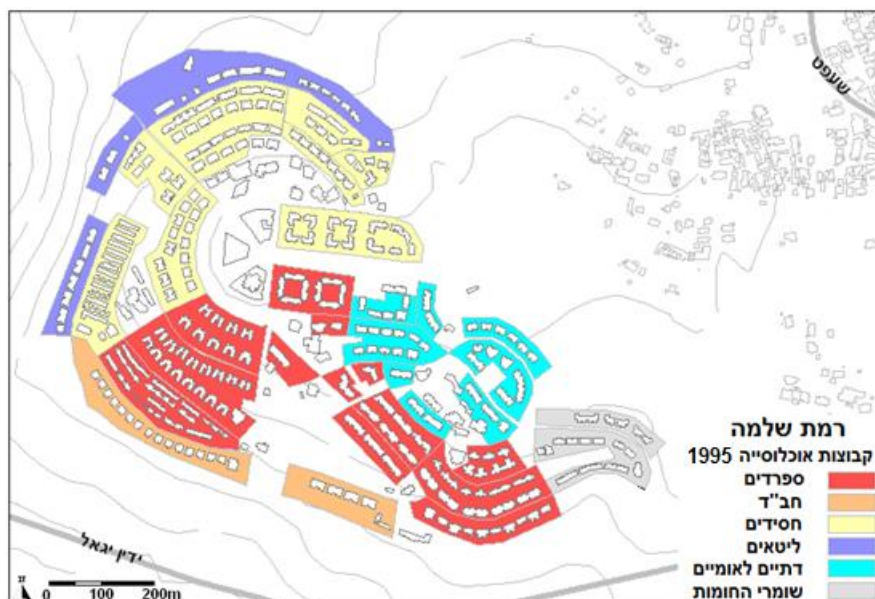

איור 1: התפתחותה של ירושלים לפני ואחרי מלחמת 1967 בציון המובלעות החרדיות כיום. רמת-שלמה וסנהדרייה מודגשות.

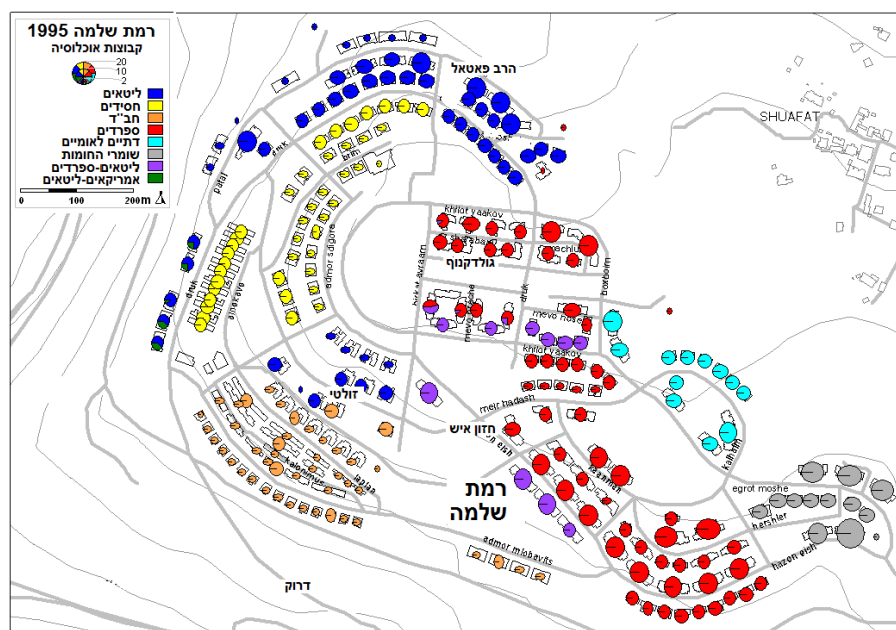
אכלוסן של שתי השכונות

רמת-שלמה אוכלסה באמצעות מנהלת-מגורים, שבתיאום עם העמותות המשכנות קבעה אילו זרמים חרדיים ייכנסו לשכונה והיכן ייושבו (איור 2). מרבית הקהילות שנועדו לגור בשכונה גובשו סביב

מנהיגיהן עוד במקום-מושבן הקודם במרכז העיר, ואכלוסן ביחידות מובחנות ברמת-שלמה אפשר לכל קהילה להתנהל בעצמה ולצמצם את המגע עם זרמים חרדיים אחרים (אלבז, ריאיון 2006). כיום, 15 שנים לאחר הקמתה, מאכלסת רמת-שלמה כ-22,000 תושבים, בכ-2500 משפחות. בהתאם להסדרה המוסכמת ולהנחיות מנהיגי הקבוצות, נוצרו ברוב תת השכונות של רמת-שלמה דפוסי קיצוניים של סגרגציה פנימית בין הזרמים החרדיים השונים הגרים בשכונה, אשר עיצבו את שוק הדירות המקומי ונשארו יציבים לאורך השנים (איור 3 א', איור 3 ב' ואיור 3 ג').

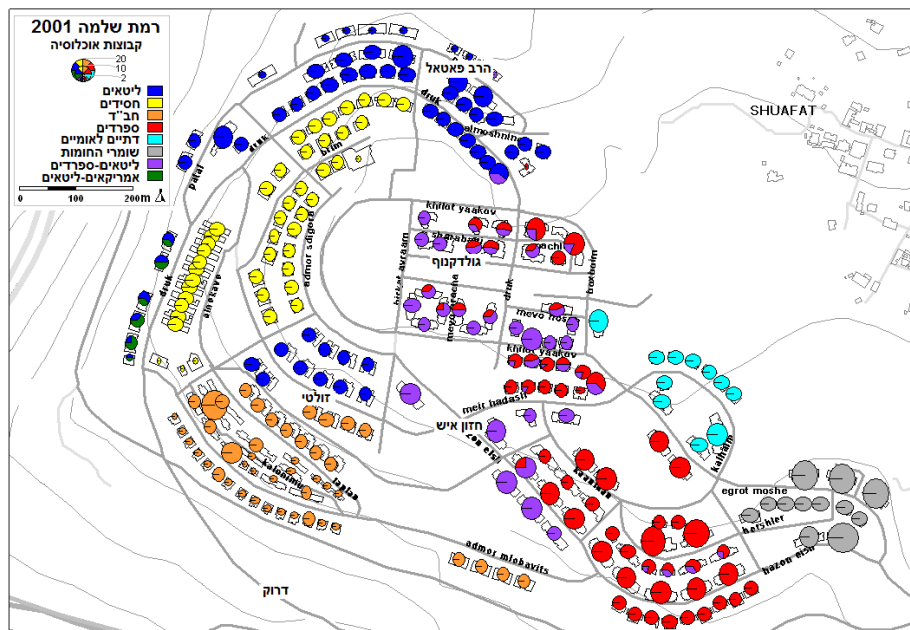

איור 2: רמת-שלמה - מתחמי הזרמים החרדיים, 1995

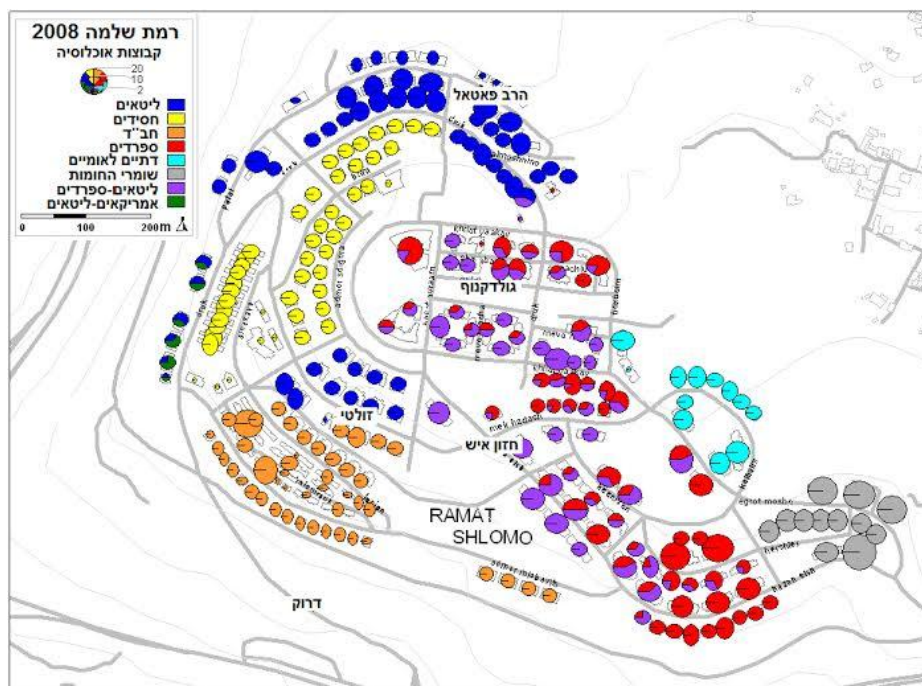
מקור : סקר-שדה שנערך על ידי המחברת בשנת 2008

איור 3 א': רמת-שלמה – אחוז תושבי בניינים לפי זרמים, 1995

מקור : סקר-שדה שנערך על ידי המחברת בשנת 2008

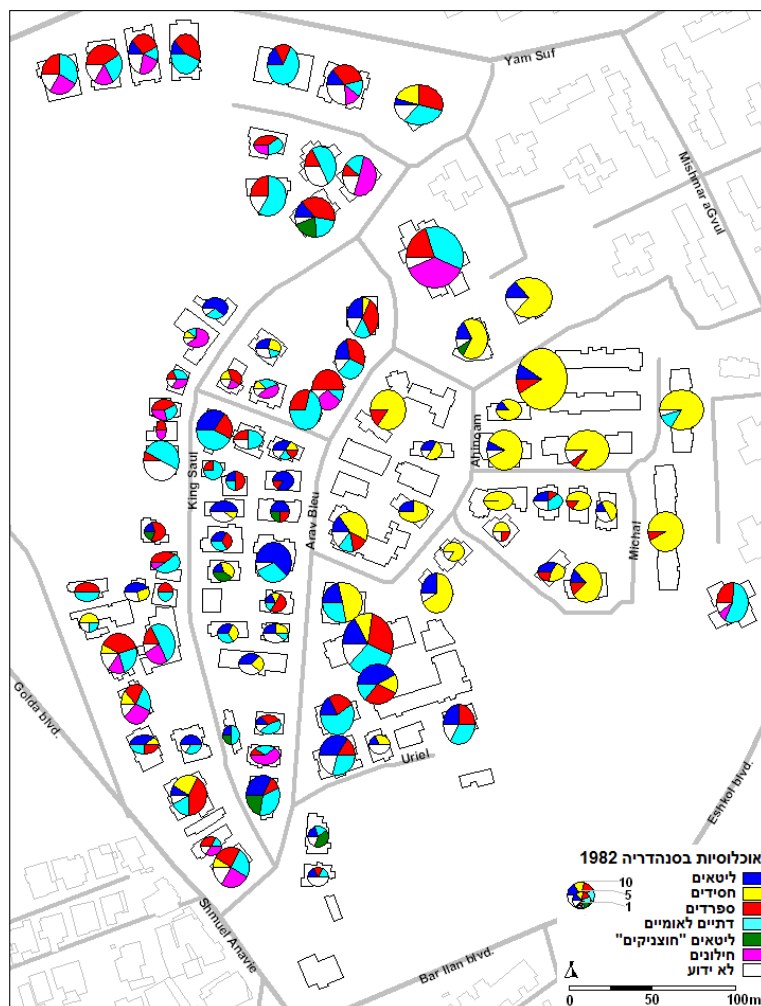
איור 3 ב': רמת-שלמה – אחוז תושבי בניינים לפי זרמים, 2001

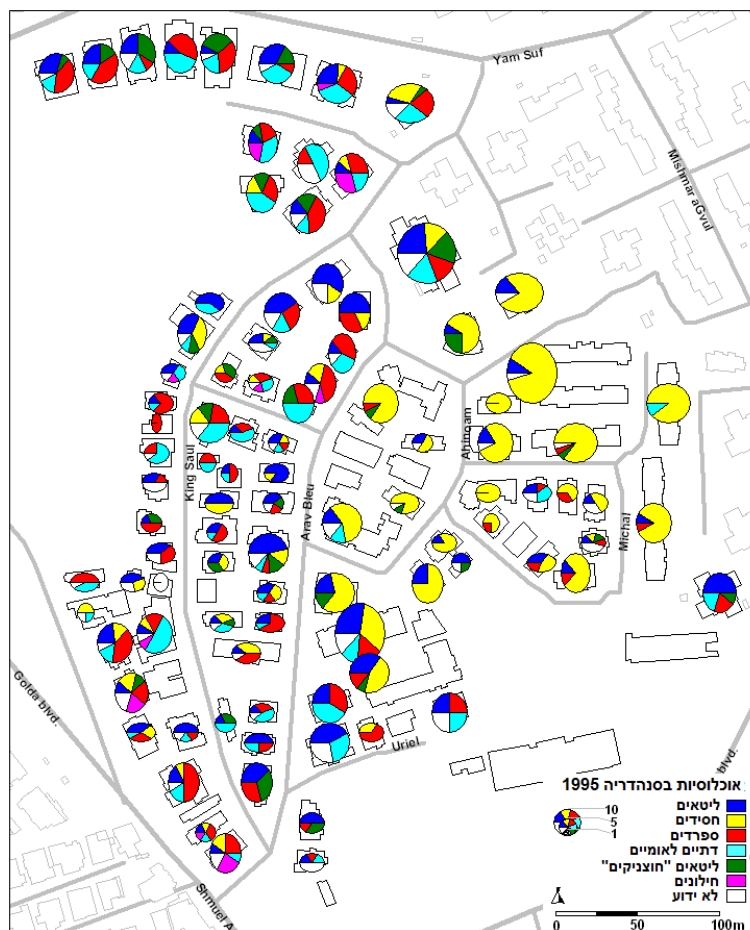
מקור : סקר-שדה שנערך על ידי המחברת בשנת 2008

איור 3 ג': רמת-שלמה – אחוז תושבי בניינים לפי זרמים, 2008

ההיבדלות המאורגנת ברמת-שלמה שונה מן המודל הנפוץ בשכונות חרדיות רבות, כמו זה הנהוג בסנהדרייה, אשר נסיבות הקמתה ואכלוסה שונות בתכלית. סנהדרייה הוקמה ב-1926 על קרקעות בבעלות יהודית פרטית, סמוך לגבול הירדני. בארבעת העשורים האחרונים הפכה סנהדרייה מיישוב-ספר שישב על קו הגבול, לשכונה מרכז-עירונית מבוקשת; משכונה מעורבת היא הפכה לשכונה חרדית ומשכונה של מקומיים לשכונה בה 25% מן התושבים הם תושבי-חוץ. סנהדרייה מתנהלת כשוק חופשי, ללא ארגון קהילתי מוסכם כמו זה הנהוג ברמת-שלמה או בשכונות הליבה החרדיות. החלטות המיקום נקבעות על ידי יחידים, בהתאם להזדמנויות ולאינצידנטים המאפיינים שוק-מגורים עירוני, ואלה יצרו תבנית הטרוגנית (איור 4 א', איור 4 ב' ואיור 4 ג'). מחירי הדירות בסנהדרייה גבוהים יחסית הן לשכירות והן למכירה ומבטאים את המיקום המרכז-עירוני הנחשק של השכונה, את איכותם הגבוהה של המוסדות החרדיים שבה ואת רמת האוכלוסייה.

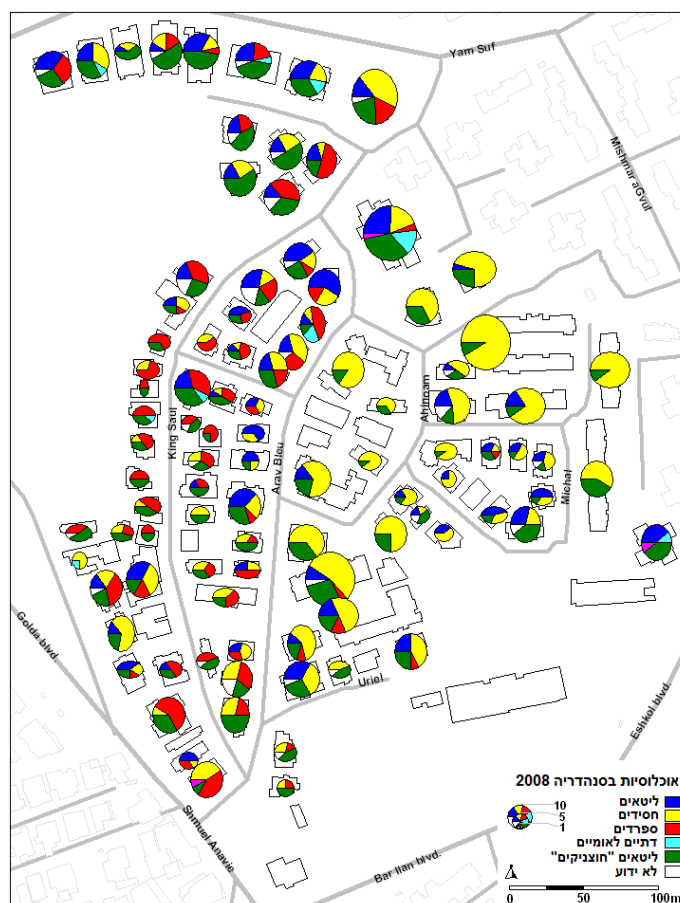

איור 4 א': סנהדרייה – אחוז תושבים בבניינים לפי זרמים, 1982

איור 4 ב': סנהדרייה – אחוז תושבים בבניינים לפי זרמים, 1995

מקור: סקר-שדה שנערך על ידי המחברת בשנת 2008

מקור: סקר-שדה שנערך על ידי המחברת בשנת 2008
איור 4 ג': סנהדריה – אחוז תושבים בבניינים לפי זרמים, 2008

רמת-שלמה וסנהדריה מייצגות אפוא תבניות מרחביות שונות זו מזו. מול ההיבדלות המאורגנת של רמת-שלמה, שיש בה הגדרה ברורה של מרחבים חד-קהילתיים ברמת תת השכונה, שוררת בסנהדריה היבדלות בארגון חופשי.

מנגנונים של הפרט ושל הקהילה בארגון המרחבי של שתי השכונות

רמת-שלמה וסנהדריה מאוכלסות ברובן באוכלוסייה חרדית הנוטה לגור בקרב 'דומים'. אולם נשאלת השאלה מיהם אותם 'דומים' ומהי חשיבותם בהשוואה לפרמטרים אחרים דוגמת מחיר הדירה ונגישות למוסדות-ציבור? על מנת לענות על שאלות אלו נתבקשו תושבי שתי השכונות לדרג את החשיבות היחסית שהם מייחסים לקרבה למוסדות דתיים, למחירי הדיור ולזהותו של השכן. הן ברמת-שלמה והן בסנהדריה בחרו מעטים את הקרבה למוסדות ואת מחירי הדיור כגורם מכריע בבחירת מקום-מגוריהם (לוח 1). בחינת ההעדפות המוצהרות בקרב התושבים החרדים של רמת-שלמה וסנהדריה מעידה על החשיבות הגדולה המיוחסת לזרם שאליו משתייכים השכנים בבניין. למרות שדיירי שתי השכונות חיים בקרב יהודים-חרדים, דיווחו עד 76% מתושבי סנהדריה ועד 100% מתושבי רמת-שלמה כי הזרם אליו משתייכים השכנים היה שיקול מרכזי בבחירת הדירה.

מאחר ולהעדפה מוצהרת זו שותפים בני כל הזרמים, ניתן להניח כי הארגון הפנימי של בני הזרמים השונים בתוך שכונות המגורים – בו עוסק מחקר זה – משקף את העדפות הפרט, ולא פחות מכך את הנחיות מנהיגות הזרם. השאלה היא: כיצד משתקפות העדפות אלו במרחב העירוני? על מנת לענות עליה בחנו מערכות-יחסים מרחביות שונות ברמת-שלמה ובסנהדרייה, המאפשרות לאדם החרדי לגשר בין העדפותיו המוצהרות, המדגישות את רצונו לחיות בסמיכות-מקום לבני הזרם אליו הוא משתייך, לבין האילוצים והאפשרויות המתגלים במרחב העירוני.

לוח 1: שיעור המציניים את חשיבות מחיר הדירה, הקרבה למוסדות-דת וזהות השכן בבחירת דירת המגורים לפי זרם, בסנהדרין וברמת-שלמה, 2008

ז ר ס	N	מחיר	קרבה למוסדות	זהות השכן	N	מחיר	קרבה למוסדות	זהות השכן
ליטאים	161	23%	14%	62%	529	23%	8%	69%
חסידים	339	28%	12%	59%	322	16%	3%	81%
ספרדים	169	21%	14%	64%	307	16%	18%	66%
ליטאים- 'יחוצניקים'	262	32%	13%	54%	27	65%	0%	35%
דתיים-לאומיים	17	24%	0%	76%	146	25%	3%	72%
ספרדים-ליטאים	---	---	---	---	587	19%	14%	67%
חב"ד	---	---	---	---	263	17%	11%	72%
'שומרי החומות'	---	---	---	---	221	0%	0%	100%

מקור : סקר-שדה שנערך על ידי המחברת בשנת 2008

רמת-שלמה: ארגון קהילתי והיבדלות מרחבית חדה

המנהלה המשכנת פעלה ברמת-שלמה כגוף מתאם בין העמותות לבין הרשויות ויצרה מנגנוני-פיתוח אשר חילקו את השכונה למגוון אזורי-מגורים ותת-שכונות אוטונומיות התואמות את הזרם החרדי אליו משתייך בית האב, כפי שמצביעים אזור 3 א', אזור 3 ב' ואזור 3 ג' (אלבז, ריאיון 2005; שנור, ריאיון 2008). דפוסי הפיתוח והארגון הקהילתיים ברמת-שלמה הובילו להיבדלות כמעט מוחלטת ברמת תת השכונה והבניין, צמצמו את יכולת השפעתו של הפרט על התהליך וחיזקו את תפקידן של הקהילות כיוצרות טריטוריה מובדלת. הרשויות ציפו כי עם אכלוס השכונה ועם סיום תפקידה של המנהלה המשכנת וכינונו של המנהל הקהילתי, תגדל מעורבותה של האוכלוסייה המקומית בשכונה. הרשות העירונית תמכה בהקמתו של מנהל קהילתי מקומי, בו ישותפו מנהיגי הקהילות בשכונה. מטרתו של המנהל הקהילתי היתה "מיזוג וקיבוץ עדות ורבדים אשר יחד, מתוך אחווה ואחדות, יהיו מוקד של עשייה שכונתית" (אלבז, ריאיון 2007). בין ההבנות נכלל עניין העירוב בין הזרמים החרדיים בהתאם לצרכים העולים מהשטח, תוך כבוד להומוגניות של כל זרם בתת השכונה (שנור, ריאיון 2008, אלבז, ריאיון 2007). אולם הגדרה מעורפלת זו אפשרה להסדרים קהילתיים בלתי-פורמליים להפוך לכוח הבולט בארגון השכונה, והאינדיבידואל החרדי נותר צייתן ופסיבי. בפועל, למעלה מ-20 שנה לאחר הקמתה, ברמת-שלמה פועלות ועדות-קבלה מטעם תת הזרמים השונים, מוודאות כי בכל מקבץ-בתים גרים תושבים המשתייכים לזרם או לפלג החרדי המתאים, מונעות כניסת אחרים ו"ערוב" בין קהילות. הרב שנור. חבר מועצת עיריית ירושלים בשעתו, אשר לקח חלק מרכזי

בהקמתה של רמת-שלמה, מסביר: "אכלסנו את השכונה בהתאם להנחיות מסדירות ברורות של מי יכול לקנות ולשכור דירה ומי לא. כיום, בהיעדר שליטה שיכולה לפגוע בארגון הנפרד של תת השכונות...מתקיים סדר לא כתוב" (שנור, ריאיון 2009).

כך, למרות שיתוף הפעולה המוצהר של הרבנים עם המנהל הקהילתי וחרף ההכרזות על סובלנות ושיתופי-פעולה בין תת הזרמים החרדיים, בחרו מנהיגי מרבית הקהילות לחזק את זהותה הנבדלת של קהילתם באמצעות מנגנון-בקרה פנימי על הדיירים בתת השכונה והסדרים סגרגטיביים פנימיים (אלבז, ריאיון 2007; שנור, ריאיון 2009; מרקוביץ, ריאיון 2009).

מרקוביץ, ממנהיגי הקהילה הדתית-לאומית ברמת-שלמה, מתאר את המתרחש בקהילתו: "יש לנו ועדת-קבלה חזקה. בלתי-אפשרי למכור לכל אחד, אלא ל"אחד משלנו". אחרת המוכר לא ימכור" (מרקוביץ, ריאיון 2009). הרב שטוקהמר (ריאיון 2009) מתייחס להסכם המתקיים בתוך קהילתו, חסידי קומרנא: "לפי הנהגה שלנו, אסור להשכיר דירה למי שאינו מוחזק 'שלנו'. הנהגה הוא לדורות, כדי שחבר בקהילה שלנו לא ימכור לחבר מקהילה אחרת ואופייה של השכונה ישתנה... [זהו] נוהג יותר חזק מחוק." מכאן שהארגון הקהילתי המפורש אינו מסתמך על העדפות הפרט ועל רצונו לגור בקרב דומים לו והוא יוצר באופן כפוי סגרגציה קיצונית המתקיימת הן ברמת הבניין הבודד והן ברמה השכונתית. חרף ההבדלים בין המקורות השונים המארגנים את תת הזרמים, הסדרים אלה הם אמצעי לשליטה במשתכנים ולהבטחת המשך ההיבדלות של כל זרם. הארגון הקהילתי השיג מטרה נוספת: תת השכונות סגורות בפועל הן בפני זרים והן בפני זרמים חרדיים אחרים. שוקי הדיור בתת השכונות מתוארים בפי מתווכים כ"קפואים", עם עסקות מעטות ביותר. שוק-דיור ער יחסית מתקיים רק באזורים הספרדיים והליטאיים בשכונה, ואלהם נתייחס בהמשך.

סנהדרייה: סגרגציה בתנאי שוק חופשי, עירוב מרחבי וקוד-התנהגות ברור

התבניות המרחביות של סנהדרייה שונות במובהק מאלו של רמת-שלמה. למרות שכ-60% מתושבי סנהדרייה הצהירו על העדפותיהם לחיות בקרב 'דומים', המחקר חושף כי כמעט בכל אחד מן הבניינים מתקיים בפועל עירוב של שניים עד שישה בני זרמים שונים (איור 3 א', איור 3 ב' ואיור 3 ג'). המשמעות היא שחרף הרצון המוצהר לחיות בקרב 'דומים', נאלצים בני הזרמים השונים לחיות בשכונה זו בסביבה הטרוגנית. נראה לכאורה כי המבנה השכונתי נתון בדיסוננס מהותי מול הצרכים והרצונות של האדם החרדי. ואף יותר מכך: על רקע הממצאים קשה להבין כיצד ממשיכה סנהדרייה – כמו שכונות-מגורים חרדיות אחרות, שמרביתן מתנהלות באופן דומה – לשמור על האטרקטיביות שלהן. כאמור, סנהדרייה היא שכונת-מגורים מרכזית, מבוקשת ומוערכת, ומחירי הדיור הגבוהים הנהוגים בה מעידים על כך (גרשוני, ריאיון 2006; ארליך, ריאיון 2009). כיצד הדבר מתיישב עם העובדה שהעדפות-מגורים כה ברורות וחד-משמעיות אינן מתממשות בה במלואן? על מנת לענות על כך נתבונן בדרך בה פרטים וקהילות מיישמים את העדפות המגורים שלהם כאשר הארגון הקהילתי, דוגמת זה שפועל ברמת-שלמה, אינו מתאפשר.

מחקר קודם שנערך בסנהדרייה חשף את המנגנונים המגשרים בין ההעדפות המוצהרות של האוכלוסייה לבין אילוצי הסביבה העירונית (פלניט, אלפסי ובנסון, 2010). נקודת המוצא היא ההסכמה הבלתי-כתובה לפיה החשיפה להטרוגניות אינה מיטבית הן מבחינת הקהילות החרדיות לזהותן והן מנקודת-מבטו של הפרט. הארגון החופשי של המגורים בשכונות הפנים-עירוניות מאלץ

את הפרט החרדי הנאבק על זהותו לאתר פתרונות יצירתיים שיאפשרו לו לחלוק בניין עם משפחות המשתייכות לזרמים אחרים ובה בעת לשמור על תחושת ההיבדלות של הקהילה המצומצמת. מתוך העדפה לגור בין 'דומים', התפתח בסנהדריה מנגנון אותו אנו מכנים "מיקרו-סגרגציה", מנגנון זה מאפשר לאדם החרדי לשמור על רמת בדלנות בה יוכל להרגיש נוחות יחסית. המבנה העירוני הצפוף של סנהדריה משקף תבנית מרחבית מעורבת לכאורה, אבל ניכר בה סדר מנקודת-מבטו של הפרט. הפרטים מתגוררים בסמיכות לזרים, אבל מקיימים ביניהם מערכת-קשרים על-מרחבית התורמת לתחושת שייכות למרחב. מנגנון זה מורכב משני חלקים: הראשון כולל קוד מרחבי-התנהגותי המאפשר לתושבים לחוש שהם חיים בקרב 'דומים' כאשר גרים עמם בבניין עוד מספר משפחות, או משפחה אחת לפחות מאותו זרם, והשני הוא מערך אכלוס המאפשר ודאות בקרב דיירים לגבי זהותם של דיירים ותיקים וחדשים.

המודעות של בני הזרמים החרדיים לקיומם של דיירים מבני הזרם שלהם בבניין, משתקפת בלוח 2. עבור כל יחידה משפחתית מזרם מסוים שנכנסת לדירה חישבנו את שיעור המשפחות מאותו זרם הנמצאות באותו זמן בבניין. ממוצעים של נתונים אלה, לפי הזרם, מאפשרים לבחון את העדפות המגורים של בני אותו זרם. כלי זה מאפשר בעיקר להתחקות אחר הרכב אוכלוסיית ה'דומים' בבניינים שאליהם הדיירים בוחרים להיכנס לגור. כפי שעולה מלוח 2, בני כל הזרמים מעדיפים לקנות או לשכור דירה בבניינים בהם שיעור בני הזרם שלהם גבוה משמעותית מן השיעור הממוצע של אותו זרם בשכונה. יחד עם זאת, חלק ניכר מן המשפחות אינן מצליחות להגשים את העדפותיהן המוצהרות ואחוז הזרם בכל בניין נמוך בהרבה מן השיעור הרצוי, שהוא תמיד מעל 50% (לוח 1).

לוח 2: שיעור ה'דומים' בבניינים שנבחרו על פי זרם ביחס לשיעור הזרם באוכלוסיית השכונה, 1983-2008

הזרם	מספר המשפחות שבחרו להשתכן בבניינים בשכונה	אחוז ממוצע של משפחות הזרם באוכלוסיית השכונה	אחוז ממוצע של משפחות הזרם בבניינים בהם גרות משפחות מאותו זרם
חסידים	333	29.0%	40.5%
ספרדים	255	18.3%	24.8%
ליטאים	563	18.5%	25.9%
'חוצניקים'	480	14.3%	16.8%

מקור: סקר-שדה שנערך על ידי המחברת בשנת 2008.

לוח 3 מראה כי משפחות רבות מוכנות להתפשר על כניסה למבנים בהם גרים בני זרמים אחרים, כולל דתיים-לאומיים וחילונים, וכי רוב תושבי סנהדריה מתגוררים בבית בו גרים שניים עד שלושה דיירים בני זרמים אחרים. מנגנון סגרגטיבי זה מתקיים בסנהדריה בהיעדרו של ארגון קהילתי מסדיר שמאפשר לארגן את המרחב הפנימי בשכונה תוך מענה על הצורך של הפרט בתחושת שייכות וביטחון קהילתי.

לוח 3: חלוקת הבניינים בהם מתגוררים משפחות של זרם חרדי, לפי מספר זרמים אחרים בבניין

זרם חרדי	מספר הבניינים המאוכלסים על ידי משפחות מאותו זרם	שיעור הבניינים בהם מתגוררות משפחות של זרם חרדי עם משפחות מזרמים אחרים, לפי מספר הזרמים בבניין				
		בניין הומוגני לאותו זרם	עם זרם אחד נוסף	עם שני זרמים נוספים	עם שלושה זרמים נוספים	עם ארבעה זרמים נוספים
חסידים	77	0.0%	22.1%	45.5%	26.0%	5.2%
ספרדים	60	0.0%	18.3%	40.0%	33.3%	6.7%
ליטאים	63	0.0%	6.3%	50.8%	34.9%	6.3%
'חוצניקים'	84	0.0%	22.6%	44.0%	27.4%	4.8%

מקור: סקר-שדה שנערך על ידי המחברת בשנת 2008

חלקו השני של המנגנון הוא מערך האכלוס המתקיים בשכונה זה עשרות שנים ומאפשר ליצור תחושת-ודאות גבוהה בקרב הדיירים לגבי זהותם של דיירים ותיקים וחדשים. הכוונה היא לכך שהודות למערכת היחסים ההדוקה בתוך הקהילות ולתפקודה של הישיבה כמעין 'בנק משכנתאות' המגלגל את מימון הדירה בתוך הישיבה אל הדיירים הבאים (ספי, 2009; שלהב, 2009), מרבית חילופי הדירות בתוך סנהדרייה מתרחשת בין דיירים מאותו זרם. לוח 4 מציג את הסבירות הגבוהה שדירה שמתפנה תאושש על ידי בן לאותו זרם שפינה את הדירה. הערכת הסבירות חושבה על בסיס נתוני העבר, והיא משקפת את האחוז הגבוה של בנים לזרם מסוים הנכנסים לגור בדירה שהיתה מאוכלסת על ידי בנים לאותו זרם.

לוח 4: ההסתברות שבני זרם חרדי מסוים יעברו לדירה המתפנה על ידי בן אותו הזרם

שנה	זרם חרדי			
	חסידים	ספרדים	ליטאים	ליטאים 'חוצניקים'
1983-1995	0.68	0.02	0.67	0.11
1996-2008	0.47	0.64	0.72	0.50

מקור: סקר-שדה שנערך על ידי המחברת בשנת 2008

מנגנון הסגרציה הפועל בסנהדרייה מנחה אפוא את התנהגות הפרטים בשני השלבים הקריטיים של אכלוס מבני-מגורים: שלב הבחירה בבניין והכניסה אליו, ושלב העזיבה והותרת הדירה פנויה. התנהגות זו, שאומצה על ידי בני הזרמים השונים המתגוררים בסנהדרייה, מבטיחה לפרטים ולקהילות מידה גבוהה-יחסית של ודאות ומאפשרת חיים משותפים אך נבדלים של הקהילות החיות השכונה. שני ההיבטים המשלימים את המנגנון – תחושת הקהילתיות הנוצרת על ידי קיומו של שכן אחד לפחות מאותו זרם והנטייה לעקור לדירה שהיתה שייכת לבן אותו זרם – מסייעים לאדם החרדי לגבש תחושת ביטחון ושייכות גם בשכונה מעורבת לכאורה. 'הקוד' מאפשר לאדם הבווד לבטוח בכך שהדירה שאליה הוא עוקר היא דירה ראויה למגורים מבחינת יחסי השכנות. מנגנון זה מבטיח לשכנים המתגוררים בבניין כי כמות המשפחות של 'דומים' בבניין המגורים שלהן לא תרד. כך, על אף שהמרחב העירוני בסנהדרייה נראה במבט ראשון מעורב וחסר-סדר, מתקיימת בו מערכת-מגורים מאורגנת ובעלת קודי-התנהגות ברורים לפרט ולקהילה.

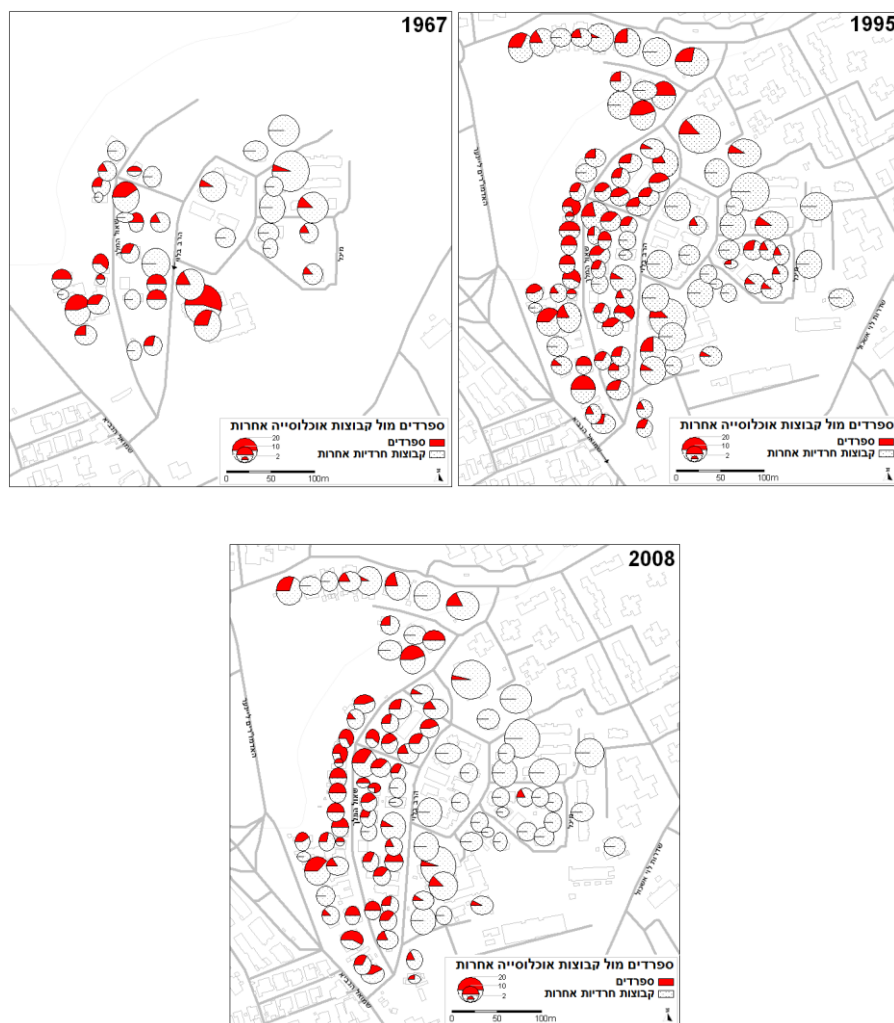
ביטוי מרחבי ליחסים בין הזרמים החרדיים

בקרב הזרמים החרדיים קיימת היררכיה מעמדית שיש לה תוקף במרבית הקהילות בארץ ובעולם. הגיוון התרבותי הרב הנובע מסגנונות החיים השונים ומדרכי התפילה של היהודים בארצות-מוצאם, מקבל ממד ערכי ומעמדי כאשר חלק מתת-התרבויות החרדיות נעשו מקובלות, בעוד שאחרות נתפסו כנחותות (אלאור, 2006). למעמד התורני הגבוה ביותר זוכים הליטאים, המוגדרים בעיני עצמם ומופריים בעיני כלל החברה החרדית גם כאלטיה ערכית. מנגד ניצבים הספרדים, שחרדיותם חדשה-יחסית ועל כן מעמדם התורני נמוך וטעון הוכחה. בעולם החרדי הפערים במעמד התורני מקבלים משמעויות חברתיות. הלגיטימציה והרצון לקיים אינטראקציות חברתיות עם פרטים השייכים לזרמים אחרים, מושפעים מעמדת הזרם ומן היחסים בין הזרמים. לצד מגבלות על קשרים חברתיים ולימודיים בין בני הזרמים השונים, משפיעים היחסים בין הזרמים על העדפות המגורים של בניהם, כפי שהם באים לידי ביטוי בשכונות הנחקרות.

הזרם הספרדי ברמת-שלמה

בתחילת המאה ה-20 החלו ספרדים לבטל את זהותם התרבותית ולשאוף לאמץ את התרבות החרדית-עלית הליטאית. יהודי מזרחי אשר לא התפרק מנכסיו התרבותיים, נותר בעמדה תורנית נחותה, שאחד מביטוייה הוא ההעדפה לשלב בין עבודת קודש לחול (לופו, 2004). גם כשזנחו הספרדים הליטאים החדשים את השתייכותם האתנית ואת מנהגם לשלב לימודי-תורה עם מקצוע ופרנסה, הם לא התקבלו בלב שלם בקרב הליטאים (ליאון, 2006). לפי לופו (2004) "אף כי אימצו הספרדים את הנורמות ואת אורח החיים של עולם התורה הליטאי, הסטיגמה שלהם שרירה וקיימת, והם נתפסים כנחותים" (עמוד 10). לפי שטרית (2004), הנטייה החרדית לנישואין בתוך הזרם, הותירה את הספרדים הליטאים "מחוקי זהות למחצה מחד גיסא, ודחויים על ידי ההגמוניה האשכנזית מאידך גיסא" (עמוד 47), מבודדים בגטו ספרדי שנוצר כתוצאה מן השסע העדתי בחברה החרדית. פיזור האוכלוסייה הספרדית-ליטאית ברמת-שלמה משקף את מעמדה הרגיש: למרות שהספרדים הליטאים חיים את עולם התורה הליטאי, הם מבודדים במובלעת חברתית נבדלת שאותה הם חולקים עם בני הזרם הספרדי. מיצובו של הקולקטיב שהוגדר 'עדות המזרח' במעמד תורני נחות, והעמדת המוצא האירופי בקוטב הנגדי החיובי, יצר תחושת השפלה מתמשכת, המשולבת בפרטנליזם אשכנזי מוגבר, בדחייה של הספרדים ממוסדות חינוך ודת אשכנזיים וביצירת קומפוזיציה של קיפוח ואפליה (ליסק, 1999; פרידמן, 1991). לכך יש גם ביטוי בארגון המרחבי של שכונות המגורים.

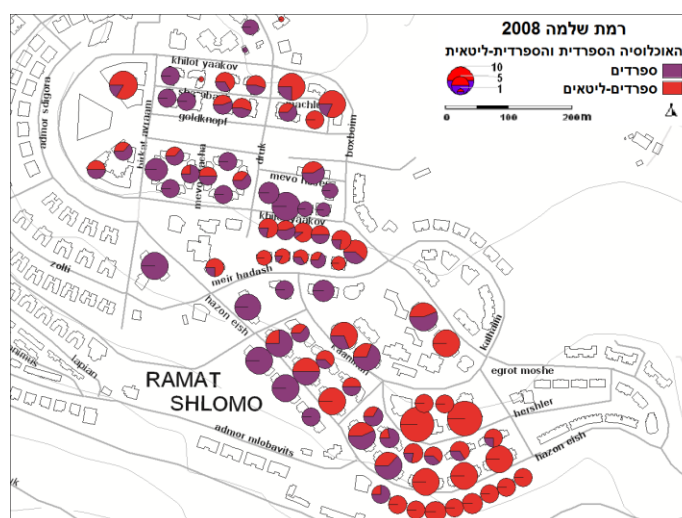
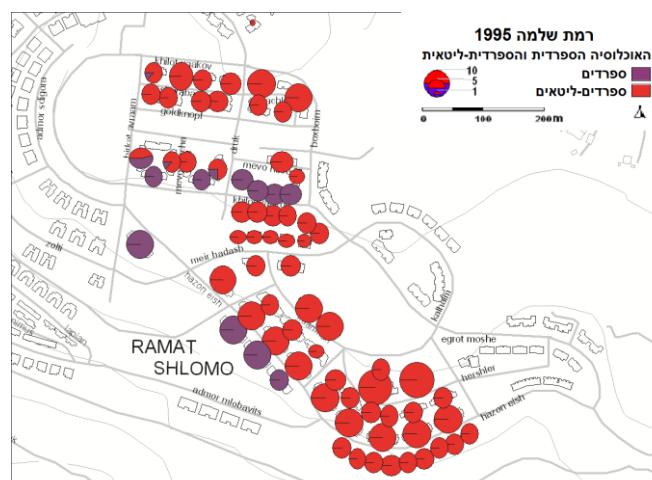
במשך עשרות שנים גרו משפחות ספרדיות בסנהדרייה, מקובצות ברובן לאורך רחוב שאול המלך, ציר מסחרי ראשי סואן בשולי השכונה החרדית. באזור זה מתגוררים אמנם הספרדים לצד בני זרמים חרדיים אחרים, אך היעדרותם בולטת בחלקי השכונה הפנימיים. בעיקר ניכרת ההצטמצמות בנוכחותם בחלקה המזרחי של השכונה בין השנים 1995-2008 (איור 5).

מקור: סקר-שדה שנערך על ידי המחברת בשנת 2008

איור 5: סנהדרייה - אחוז תושבים ספרדים בבניינים, 1967, 1995, 2008

ההתבוננות בתת השכונה הספרדית ברמת-שלמה חושפת טפח מן הקונפליקט המתקיים בתוך הספרדים, בין ספרדים "רגילים" לבין ספרדים המגדירים עצמם ליטאים. תת השכונה אוכלסה באמצעות המנהלה המשכנת באמצע שנות ה-90 במשפחות ספרדיות (768) ובמיעוט של משפחות ספרדיות ליטאיות (127). למרות שלספרדים ולספרדים הליטאים יש רקע אתני משותף והעדפות מוצהרות דומות (טבלה 1), ההפרדה בין הזרמים בעת האכלוס נעשתה על רקע ההשתייכות התורנית השונה (איור 6).

מקור: סקר-שדה שנערך על ידי המחברת בשנת 2008

איור 6: רמת-שלמה - אחוז תושבים ספרדים וספרדים-ליטאים בביניים, 1995, 2008

בחינת ההעדפות הנגלות מצביעה על שינויים טריטוריאליים המתקיימים בתת השכונה ומושפעים ממערכת היחסים בין תת הזרמים הספרדיים. בחינת השינויים במצבת האכלוס מצביעה על כך שבעשור האחרון, במקביל לעליית ערך הנכסים, מכרו כ-60% מן המשפחות הספרדיות את דירותיהן למשפחות ספרדיות ליטאיות. כך, בהדרגה, הפך המיעוט הספרדי ליטאי לרוב בשכונה. בנוסף מתקיים בתת השכונה מנגנון הדומה למנגנון המיקרו-סגרגציה הקיים בסנהדריה, במסגרתו נוטות משפחות ספרדיות ליטאיות למכור ולהשכיר את דירותיהן לבני אותו פלג (82 תחלופות בין ספרדים ליטאים, לעומת שבע תחלופות בין ספרדים בשנים 1998-2008). מנהיגי הקהילות הספרדיות-ליטאיות מתארים את התהליך כך: "ליטאים-ספרדים שעוברים לשכונה יעדיפו לקנות מספרדים, ככה יכולים להבטיח לילדים שהשכונה תהיה ליטאית ספרדית" (הרב בר-שלום, ריאיון 2009). "קורה שדירה עברה להיות של בן-תורה, אחרי שקנה אותה מספרדי. הרבה פעמים זה יגרור

עוד משפחות לקנות שם... הדירות ליד ואח"כ הבניין והאזור יהיו ספרדים-ליטאים" (הרב חממי, ריאיון 2009). כיום מתגוררות בשכונה 307 משפחות של ספרדים ו-587 משפחות ספרדיות-ליטאיות, שהן הרוב בשכונה כולה. תבניתה הסגרגטיבית של רמת-שלמה, המאורגנת בשכונות ייעודיות לאוכלוסיות שונות, לא אפשרה לאתר טריטוריה חלופית לאוכלוסייה הספרדית, והספרדים עזבו את השכונה.

העדפות המגורים הנגלות של המשפחות הספרדיות בשכונות הנחקרות, מעידות על מכניזם של דחיקה יותר מאשר על מכניזם של בחירה מודעת של הזרם. בשתי השכונות הספרדים הם הזרם היחיד בו לא ניתנת עדיפות למכירת דירות בתוך הזרם, ודירות המתפנות על ידי תושבים מן הזרם הספרדי מושכרות או נמכרות לבני זרמים אחרים.

הזרם הליטאי ברמת-שלמה

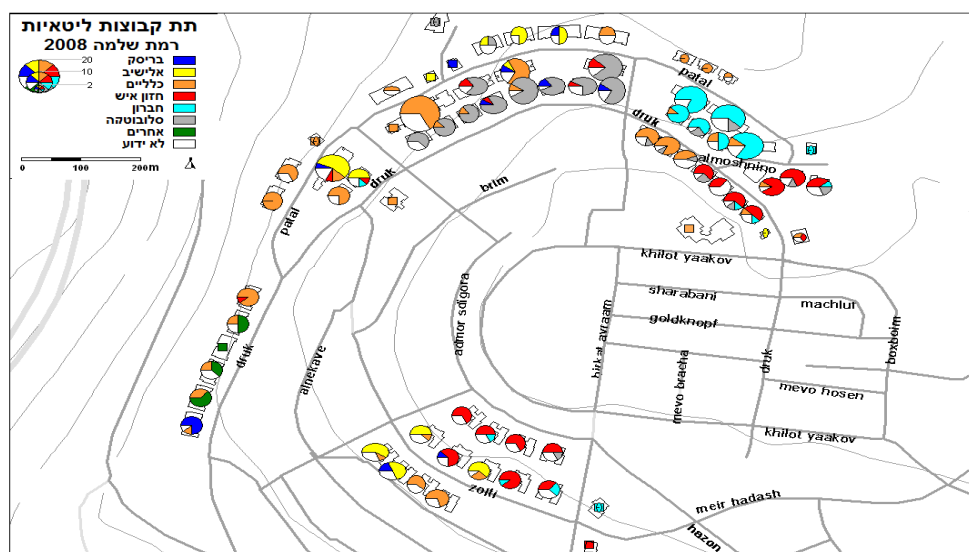
הליטאים הם זרם-עלית תורני המחזיק בעמדת מנהיגות בעולם התורה. חרף השתייכויות רבניות ושיבתיות שונות, שמשמעותן תת-זרמים תורניים בתוך הזרם הליטאי, זרם העל הליטאי הוא המרכזי והוא הקובע את הנורמות בחברה החרדית (אטקס וטיקוצ'ינסקי, 2004). במהלך המאה ה-20 הצליח זרם זה לכפות את מנהיגותו ואת אורח-חיוו על כלל הציבור החרדי ובתוכו גם על הזרם הספרדי-מזרחי (לופו, 2004). הקונסנסוס סביב הרעיון הליטאי מתבטא ביחס חיובי כלפי פרטים בני הזרם הליטאי בתוך העולם החרדי ולכך יש גם ביטוי מרחבי בתפרוסת של בני הזרם הליטאי בשכונות החרדיות.

ברמת-שלמה מתבטא מעמדו התורני הגבוה של הזרם הליטאי בדינמיקת המגורים הייחודית

לתת השכונה הליטאית, שעברה מסגרגציה לפי שייכות רבנית, להטרוגניות בתוך תת השכונה. עם הקמתה של רמת-שלמה אורגנה תת השכונה הליטאית "מלמעלה", בהתאם לחוגי ישיבות: באזור הליטאי נוצרה מלכתחילה הפרדה בין ליטאים מיישבות שונות, כשבני כל ישיבה מאכלסים פלח נפרד בתת-השכונה. עם פירוקה של המנהלה המשכנת אימצו בני הזרם הליטאי האליטיסטי את תקנות המנהל הקהילתי ונמנעו מאכיפת הסדר סגרגטיבי מוחלט בתוך פלג (הופמן, ריאיון 2007). הימנעות זו הביאה לכך שברבות השנים הלך ונחלש הסדר הפנים-ליטאי. ברוך שולזינגר, מן התושבים הליטאים בשכונה, מתאר: "בתחילה כל הליטאים של סלובודקה גרו כאן, וכל החזונאישניקים (הדבקים בדרכו של ה'חזון-איש', הרב אברהם ישעיהו קרליץ ז"ל) שם, וככה כולם. בהמשך כולם גרו ביחד. התערבבנו" (שולזינגר, ריאיון 2009).

היעדרם של הסכמים פנימיים נובע מאופי המנהיגות הליטאית ומחדד את סולם הערכים בו השיוך הישיבתי נחשב פחות מן השיוך לכלל הזרם הליטאי. הסביר הרב הופמן, רב הקהילה הליטאית בשכונה: "הרמה הגבוהה של הליטאים והגיבוש של כל הליטאים סביב התפיסה הליטאית, השפיעו על ההסדרים בתוך החלק הליטאי של השכונה. לא חייבים לגור יחד עם אליושיבניקים (פלג ליטאי הנוהה אחר הרב אלישיב) דווקא כדי להרגיש בבית" (הופמן, ריאיון 2006). הפתיחות הרבה למגורים בתוך הזרם הליטאי בכללותו והעדפת מגורים ברמה נמוכה יותר של זהות, אפשרו להוריד את הסגרגציה ברמת תת השכונה עם פלגים ליטאיים מעורבים בבניין ובתת השכונה (איור 7). כיום שוק

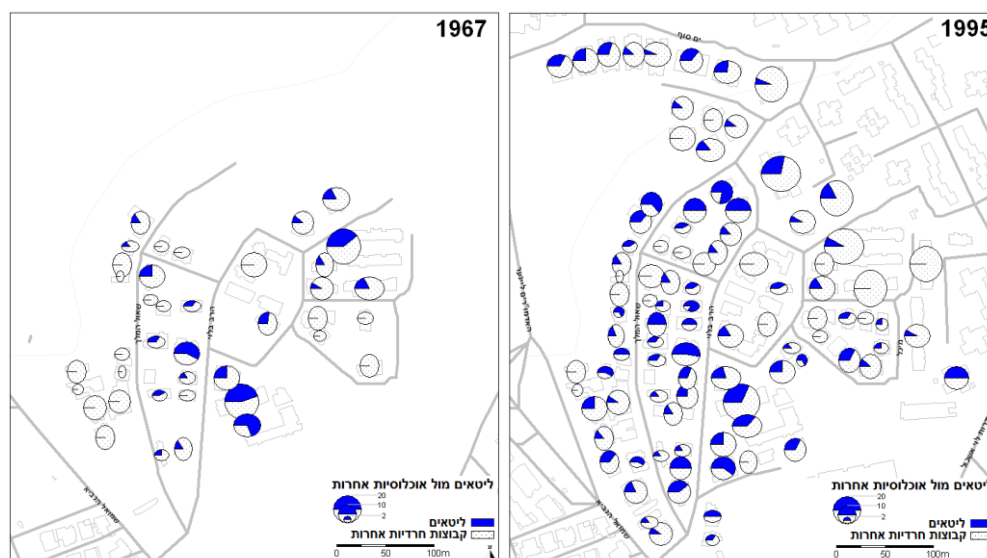
הדיוור הפנים-ליטאי במסגרת תת השכונה הוא חופשי יחסית ודינמי, מתנהל בתוך גבולות האזור הליטאי של רמת-שלמה בלבד ומנוע מלהשפיע על חלקי השכונה האחרים.

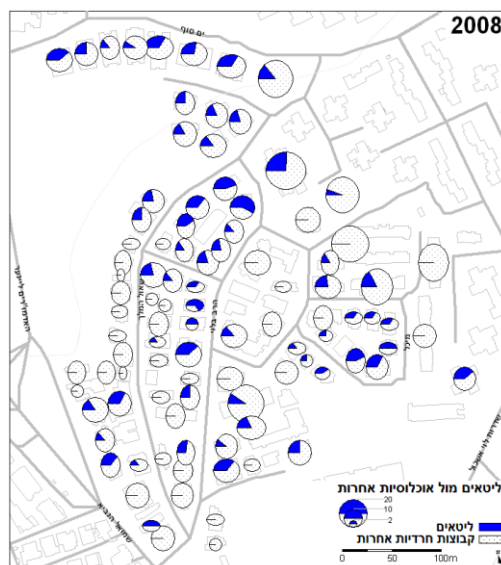

מקור: סקר-שדה שנערך על ידי המחברת בשנת 2008

איור 7: רמת-שלמה – אחוז תושבים בניינים לפי פלג ליטאי, 2008

בסנהדריה נחשבים בני הזרם הליטאי לשכנים רצויים בעיני הזרמים החרדיים השונים. התפרוסת המרחבית שלהם בסנהדריה לא נבחנה אמנם ברמת החוג, אך מאחר ונמצא מיעוט של ליטאים כמעט בכל בניין בשכונה, ניתן להניח כי בשכונה גרים ליטאים מפלגים שונים (איור 8).

מקור: סקר-שדה שנערך על ידי המחברת בשנת 2008

איור 8: סנהדרייה - אחוז תושבים בבניינים לפי פלג ליטאי, 1967, 1995, 2008

לסיכום: ניתוח הפערים בין העדפת הפרטים לבין הארגון המרחבי של רמת-שלמה וסנהדרייה חושף רמות שונות של ארגון מרחבי של קבוצות אוכלוסייה שונות. בשכונה החיצונית, רמת-שלמה, יצר הארגון 'מלמעלה' סגרגציה כמעט מוחלטת ברמת תת השכונה והבניין. בשכונת סנהדרייה, שהיא פנים-עירונית, יצר הארגון 'מלמטה' מנגנון גישור על הפער הקיים בין ההעדפות המוצהרות להיבדלות חדה, לבין המציאות ההטרוגנית, וזאת באמצעות מנגנון של 'מיקרו-סגרגציה': הגדלת הסיכוי למגורים לצד 'דומים' וחידוד תחושת השייכות על רקע הקרבה למספר מצומצם של בני אותו זרם.

סיכום ומסקנות

מחקר זה בוחן את הביטוי המרחבי של רמת הארגון הגבוהה בחברה החרדית. מקרי המבחן עוסקים בשתי שכונות חרדיות: רמת-שלמה וסנהדרייה. הראשונה שוכנת בעיר ההיקפית והשנייה בגרעין העירוני של ירושלים. הספרות המחקרית מניחה כי רמות-ארגון שונות משמשות גורם מכריע בעיצוב דפוסים מרחביים מתבדלים (Telles, 1995; Knox & Pinch, 2000; Mobius & Rosenblat, 2002; Iceland, 2003; Christensen and Hogen-Esch, 2006). לתפיסתנו עניין זה נכון במיוחד לגבי האוכלוסייה החרדית בירושלים, המעניקה ערך רב למאפייני סגנון החיים ולהגדרת הקהילות – הזרמים החרדיים שבתוכה. המסגרת הכלכלית הדומה המאחדת את הזרמים השונים אפשרה לנו להתעלם מהיבטים כלכליים ולהתמקד באופן בו היחסים בין הזרמים החרדיים ובתוכם, משפיעים על הארגון המרחבי של האוכלוסיות.

בעיני החרדי, הזרם שאליו הוא משתייך הוא מרכיב מרכזי בהגדרת זהותו. מעבר להזדהות העמוקה עם הזרם, השקפת-עולמו ואורחות-חיו, מתועלת הזהות הקבוצתית אל חינוך הילדים

וגידולם ככלי להמשכיות הזרם והתעצמותו. השאיפה המאחדת את בני מרבית הזרמים היא הרצון לגדל את הילדים בסביבה הומוגנית ככל הניתן ולחשוף אותם מגיל צעיר לערכים שסביבם מתגבש הזרם החרדי. כחלק מכך, האדם החרדי מבקש להרחיק את ילדיו מחשיפה לצורות-חיים ולערכים שונים מאלה שהוא מבקש להנחיל להם. כך נעשית הזהות, ואתה ההבחנה בין 'דומים' לבין 'שונים', להיבט מרכזי בתודעה החרדית ומשפיעה על בחירותיו של הפרט ועל העדפותיו לחיות בין 'דומים'.

ההשוואה בין רמת-שלמה לסנהדרייה מאפשרת לבחון את ההיבדלות החברתית הנוצרת בשכונות חרדיות שחרף היותן מאוכלסות בבני אותן קהילות, היו נסיבות הקמתן ואכלוסן שונות מאוד. תבניות המגורים שנחשפו בשתי השכונות, מבטאות את היחס בין ההעדפות המוצהרות של תושבים חרדים המבקשים לשמור על זהותם ולחיות בקרב בני הזרם שלהם, לבין האילוצים והתנאים השוררים במרחב העירוני.

המציאות העירונית יוצרת לעתים פער בין העדפות לבין היכולת להגשימן. רצונם של פרטים לצמצם פער זה וליישם את העדפותיהם המוצהרות למגורים בקרב דומים להם, מבטא יחסים קהילתיים ומניע כוחות לא-כלכליים. בשכונה הנבנית על קרקע המדינה בשוליים העירוניים, נוצרים תנאים לארגון קהילתי ברור ונוצרת הפרדה מרחבית בין בני זרמים שונים. לעומת זאת, בעלויות-קרקע פרטיות בגלעין העירוני מניעות תהליכים מורכבים יותר ברמת הפרט. המרחב העירוני הנוצר הוא מעורב: בני זרמים שונים מתגוררים ביחד, באותם רחובות ובאותם מבנים, וקוד מרחבי-התנהגותי מסייע להם להתגבר על הפער בין העדפותיהם המוצהרות לבין המציאות חיים העירונית. בשני המקרים נוצרים דפוסים המבטאים את הרכיב הקהילתי המניע את הפרטים והמשקפים את היחסים בין הקהילות.

רכיבי העיור השונים – תת-השכונה, הבניין והדירה הבודדת – משמשים כלים במאבק על דומיננטיות מרחבית. רמת-שלמה, השכונה הראשונה בירושלים שתוכננה עבור האוכלוסייה החרדית, מציגה תמונה קיצונית של הפרדה – תוצר של מוסכמה חרדית לפיה הפרדה קהילתית וסגרגציה במגורים הם ערובה לאיכות-חיים. במרבית הקהילות בשכונה מתקיימת סגרגציה באמצעות הסדרים מפורשים בין רבנים ויוצרת הסתגרות של בני זרמים שונים בתת-שכונות נפרדות. באזורים אלה נוצרים שוקי-דיור "קפואים", שנעשות בהם עסקות נדלן מעטות במיוחד. לעומת זאת, בסנהדרייה השוכנת בתוך העיר ההיסטורית של ירושלים, בעלויות הקרקע הפרטיות מאפשרות לקיים את המאבק על הזהות המרחבית 'מלמטה', באמצעות בחירות אינדיבידואליות. המוטיבציה של הפרטים לצמצם את הפער בין התנאים העירוניים לבין העדפותיהם, מוליכה להיווצרות של 'מיקרו-סגרגציה' ברמת הבניין הבודד. סנהדרייה מתאפיינת בהיבדלות נמוכה בין בני הזרמים ברמת השכונה ובהתפתחות של קודי-התנהלות המאפשרים להגביר את תחושת השייכות ואת הוודאות המרחבית.

ראינו כי הרגישות לזהות עשויה להניע כוחות מאגדים המתקיימים ברמות-ארגון שונות ולהשפיע על הארגון המרחבי. בעוד שהמקרה של סנהדרייה חושף את רמת הבניין ומשק הבית היחיד, רמת-שלמה היא מודל משמעותי לבחינת הסגרגציה החרדית בתהליך היבדלות עקבי של יחידים בתנאים קיצוניים, והיא חושפת סדר פנימי עמוק של התקבצות פנים-מגזרית. רמת-שלמה מעלה את שאלת ההנהגה והאדמיניסטרציה המרחבית, את כוחה של הקבוצה המגובשת ואת פועליהן המרחביים של גורמי רשות וסביבה שהתאחדו על מנת ליצור תנאי-מחייה מיטביים לאוכלוסייה

החרדית. שאלות אלו מובילות אותנו אל הממד התיאורטי: הבנת תהליכי הסגרגציה המתוארים במאמר זה משמשת בסיס לניסוח תהליך תכנון המביא בחשבון מאפייני ארגון מרחבי של קבוצות אוכלוסייה בערים חדשות, בערים מתחדשות ובמרכזי ערים ותיקות. הגדרת ההתנהגות המרחבית-קבוצתית ואפיון משמעותה ביחס להתפתחות הסביבה הבנויה, מאפשרות להבין את הסדר המחולל ואת ביטוייו באזורים עירוניים אחרים.

מקורות

- אטקס, ע' טיקוצ'ינסקי, ש' (עורכים) 2004. **ישיבות ליטא: פרקי זיכרונות**. ירושלים: מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, מרכז דינור לחקר תולדות ישראל, האוניברסיטה העברית בירושלים.
- אלאור, ת' 2006. **מקומות שמורים: דת, אתניות ומגדר במחוזות תנועת התשובה**. תל-אביב: עם עובד.
- אליאור, ר' 1984. מקומו של האדם בעבודת השם החב"דית, **דעת** 12: 47-55.
- אליאור, ר' 1986. עיונים במחשבת חב"ד, **דעת** 16: 133-177.
- ברזקי, א' 1980. **מיקום השכונות החיצוניות, ירושלים: הרכב העיר והשכונות החיצוניות**. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל, דף דיון מספר 2, 29-33.
- גונן, ע' 2005. **בין לימוד תורה לפרנסה: חברת לומדים ומתפרנסים בלונדון**. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.
- גרין, א' י' 2001. טיפולוגיה של מנהיגות והצדיק החסידי. בתוך: אסף, ד' (עורך). **צדיק ועדה** (444-422). ירושלים: מרכז זלמן שזר.
- דהן, מ' 1998. **האוכלוסייה החרדית והרשות המקומית, חלק א': התחלקות ההכנסות בירושלים**. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.
- דהן, מ' 1999. **האוכלוסייה החרדית והרשות המקומית, חלק ב': השפעת הרכב האוכלוסייה בירושלים על תקציב העירייה**. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.
- הורוביץ, נ' 2000. ש"ס והציונות: ניתוח היסטורי, **כיוונים חדשים** 2: 30-60.
- הרשקוביץ, ש' רפית, ש' ושטרית, ג' 2001. **ירושלים בראי מפקד האוכלוסין והדיוור 1995**. ירושלים: עיריית ירושלים, החטיבה לתכנון אסטרטגי ומחקר.
- זלקין, מ' 2008. **אל היכל ההשכלה: תהליכי מודרניזציה בחינוך היהודי במזרח אירופה במאה התשע-עשרה**. בני ברק: הוצאת הקיבוץ המאוחד.
- חושן, מ' 2001. **ירושלים על המפה: תמונת מצב ומגמות עיקריות**. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל, מרכז טדי קולק למחקרי ירושלים.
- חסון, ש' 2004. עיר אחת שהיא שלוש, **פנים** 28: 37-55.
- לופו, י' 2000. ההשפעה הליטאית על עולם התורה במרוקו מתחילת המאה העשרים ועד לעליית ש"ס, **כיוונים חדשים** 2: 61-73.
- לופו, י' 2004. **האם תחזיר ש"ס עטרה ליושנה?**. ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- לוי, א' 1988. **החרדים**. ירושלים: כתר.
- ליאון, נ' 2006. מה שם ייקרא לתופעה שאין יודע מי קבע אותה ולמה? לשאלת התפתחותה של החרדיות המזרחית בישראל, **עיונים בתקומת ישראל** 16: 85-105. באר שבע: הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
- ליבס, י' 1982. העדה החרדית בירושלים וכת מדבר יהודה. בתוך: ליבס, י' (עורך) **מחקרי ירושלים במחשבת ישראל** א(ג): 137-152.

- ליסק, מ' 1999. העלייה הגדולה בשנות החמישים: כשלוננו של כור ההיתוך. ירושלים: מוסד ביאליק.
- מרקוס, א' י' (עורך) 1987. **דת וחברה במשנתם של חסידי אשכנז**. ירושלים: מרכז זלמן שזר.
- סיון, ע' וקפלן, ק' (עורכים) 2003. **חרדים ישראלים: השתלבות בלא טמיעה?** מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- פייקאז', מ' 1990א. החסידות: תנועה חברתית דתית בראי "הדבקות", **זעת** 25: 127-144.
- פייקאז', מ' 1990ב. **חסידות פולין: מגמות רעיוניות בין שתי מלחמות העולם בין חורבן לישועה: תגובות של הגות חרדית לשואה בזמנה**. ירושלים: מוסד ביאליק.
- פלינט, ש' אלפסי, נ' ובנסון, י' 2010. דומים ושונים: מיקרו-סגרגציה של חרדים במרכז ירושלים. **סוציולוגיה ישראלית: כתב-עת לחקר החברה בישראל** י"ב (1): 81-110.
- פרידמן, מ' 1991. **החברה החרדית: מקורות, מגמות ותהליכים**. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.
- שלהב, י' ופרידמן, מ' 1985. **התפשטות תוך הסתגרות: הקהילה החרדית בירושלים**. מכון ירושלים לחקר ישראל.
- שלהב, י' 1993. קיצוניות ממניעים דתיים. **מחניים: רבעון למחקר לתרבות ולהגות יהודית**, 5: 174-185.

Berman, E. 2000. Sect, Subsidy, and Sacrifice: An Economist's View of Ultra-orthodox Jews. *The Quarterly Journal of Economics* 115(3): 905-953.

Blumen, O. 2007. The Gendered Display of Work: The Mid-day Scene in an Ultra-orthodox Street in Israel. *Nashim: A Journal of Jewish Women's Studies & Gender Issues*. 13: 123-154

Boal, F.W. 1978. Ethnic Residential Segregation. In: Herbert, D.T. & Johnston, R.J. (eds) *Social Areas in Cities* (57-95). London: Wiley.

Boal, F.W. 1996. Integration and Division: Sharing and Segregating in Belfast. *Planning Practice and Research* 11(2): 151-158.

Boal, F.W. 2008. Territoriality on the Shankill Falls Divide, Belfast. *Irish Geography* 41(3): 349-366.

Borjas, G. 1998. To Ghetto or Not to Ghetto: Ethnicity and Residential Segregation. *National Bureau of Economic Research* 44(2): 228-253.

Christensen, T. & Hogen-Esch, T. 2006. *Local Politics: A Practical Guide to Governing at the Grassroots*. Armonk NY and London: M E Sharpe Inc.

Clark, W.A.V. & Withers, S. 1999. Changing Jobs and Changing Houses: Mobility Outcomes of Employment Transitions. *Journal of Regional Science* 39(4): 653-673.

Gottdiener, M. 1997. *Theming of America: Dreams, Visions, and Commercial Spaces*. Boulder, CO: Westview Press.

Fossett, M. & Warren, W. 2005. Overlooked Implications of Ethnic Preferences for Residential Segregation in Agent-based Models. *Urban Studies* 42: 1893-1917.

Dougherty K.D. & Huyser K.R. 2008. Racially Diverse Congregations: Organizational Identity and the Accommodation of Differences. *Journal for Scientific Study of Religion* 47(1): 23-44.

- Iceland, J. 2004. Beyond Black and With Metropolitan Residential Segregation in Multi Ethnic America. *Social Science Research* 33: 248-271.
- Ihlanfelt, K. & Scafidi, B. 2002. Black Self Segregation as a Cause of Housing Segregation: Evidence from the Multi-city Study of Urban Inequality. *Journal of Urban Economics* 51: 366-390.
- Johnston, R.J. Poulsen, M. & Forrest, J. 2007. The Geography of Ethnic Residential Segregation: A Comparative Study of Five Countries. *Annals of the Association of American Geographers* 97(4): 713-738.
- Kasarda, J.D. 1972. The Theory of Ecological Expansion: An Empirical Test. *Social Forces* 51: 165-175
- Kasarda, J.D. 1978. *Urbanization, Community, and the Metropolitan Problem*. In: Street, D. et al (eds), *Handbook of Contemporary Urban Life* (68-342). San Francisco: Jossey-Bass.
- Knox, P. & Pinch, S. 2000. *Urban Social Geography*. Harlow: Prentice-Hall.
- Kosmin, B.A., Levy, C. & Wigodsky, P. 1981. *The Social Demography of Redbridge Jewry*. London: Board of Deputies of British Jews.
- Kosmin, B.A. & de Lange, D. 1980. Conflicting Urban Ideologies: London's New Towns and the Metropolitan Preference of London's Jews. *The London Journal* 6: 162-175.
- Larmore, C. 1990. Political Liberalism. *Political Theory* 18: 339-360.
- Lee, T.R. 1977. *Race and Residence*. Oxford: Oxford University Press.
- Macedo, S. 1995. Liberal Civic Education and Religious Fundamentalism: The Case of God vs John Rawls? *Ethics* 105(3): 468-496.
- Mesinger, J.S. & Lamme A.J. 1985. American Jewish Ethnicity. In: McKee, J.O. (ed.), *Ethnicity in Contemporary America: A Geographical Appraisal* (145-168). Dubuque, IA: Kendall/Hunt
- McNair, D. 2006. *Social and Spatial Segregation: Ethno-national Separation and Mixing in Belfast*. Belfast: Queen's University, School of Geography, Archaeology and Paleocology, unpublished PhD thesis.
- Mobius, M. & Rosenblat, T. 2002. *The Process of Ghetto Formation: Evidence from Chicago*. Cambridge MA: Harvard University Press.
- Rawls J.S. 1993. The Law of Peoples. *Critical Inquiry* 20(1): 36-68.
- Schelling, T. 1971. Dynamic Models of Segregation. *Journal of Mathematical Sociology* 1: 143-186.
- Semyonov, M. & Tyree, A. 1981. Community Segregation and the Costs of Ethnic Subordination. *Social Forces* 59(3): 649-666.
- Shilhav, Y. 1993, The Emergence of Ultra-orthodox Neighborhoods in Israeli Urban Centers. In: Ben-Zadok E. (ed.), *Local Communities and the Israeli Polity* (157-187). Albany NY: State University of New York Press.

Speare, Alden (1974), Residential Satisfaction as an Intervening Variable in Residential Mobility. *Demography* 11(2): 173-188.

Telles, E. 1995. Structural Sources of Socioeconomic Segregation in Brazilian Metropolitan Areas. *The American Journal of Sociology* 100(5): 1199-1223.

Valins, O. 2003. Stubborn Identities and the Construction of Socio-spatial Boundaries: Ultra-orthodox Jews Living in Contemporary Britain. *Transactions of the Institute of British Geographers* 28(2): 158-175.

Waterman, S. & Kosmin, B.A. 1986. Mapping an Unremunerated Ethnic Population: Jews in London. *Ethnic and Racial Studies* 9: 484-501.

Waterman, S. & Kosmin, B.A. 1987. Residential Change in a Middle-class Suburban Ethnic Population: A Comment. *Transactions of the Institute of British Geographers* (N.S.) 12(1): 107-112.

Waterman, S. & Kosmin, B.A. 1988. Residential Patterns and Processes: A Study of Jews in Three London Boroughs. *Transactions of the Institute of British Geographers* (N.S.) 13: 75-91.

Wahlstrom A.K. 2005. Liberal Democracies and Encompassing Religious Communities: A Defense of Autonomy and Accommodation. *Journal of Social Philosophy*, 36(1): 31-48.

Zelkin, M. 2006. Social Status and Authority in 19th Century Lithuania Jewish Communities. In: Verbickiene, J. et al. (eds.), *Central and East European Jews at the Crossroads of Tradition and Modernity* (174-187). Vilnius: The Center for Studies of East European Jews.

ראיונות:

אלבו, אוריאל - מתכנן קהילתי, רמת-שלמה, 14 בפברואר 2005, 23 במאי 2006 ו- 18 במארס 2007.
ארליך, שרונה - מתכננת קהילתית, סנהדרייה, במהלך שנות ה-80 וה-90. 24 במאי 2006, 29 בדצמבר 2009.

הרב בר-שלום, אליהו - קהילת משכן משה של ספרדים-ליטאים, 24 בפברואר 2009.
גרשוני, מנחם - סגן ומ"מ מנהל האגף למידע תכנוני ומיפוי בעיריית ירושלים, 24 בפברואר 2006.
הרב הופמן, רפאל - עמותת רמת-שפט הליטאית, 13 במארס 2007.
הרב חממי, אליהו - קהילת בני תורה הספרדים-ליטאים, 23 בפברואר 2009.
מרקוביץ, אבי - שוטר קהילתי, רמת-שלמה, 23 בפברואר 2009.
הרב פרידלנדר, מרדכי - קהילת שומרי החומות, 24 בפברואר 2009.
הרב שטוקהמר, יששכר - חסידות קומרנא, 24 בפברואר 2009.
הרב שנור, יעקב - חבר מועצת עיריית ירושלים וממקימי רמת-שלמה מטעם חב"ד, 12 בדצמבר 2008;
22 בפברואר 2009.
שולזינגר, ברוך-תושב, רמת-שלמה, 23 בפברואר 2009.